

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
Запорізький національний технічний університет

Г.О. Саміло

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«Проблеми тлумачення правових норм»
для студентів спеціальності 081 – «Право»

2017

Конспект лекцій з дисципліни «Проблеми тлумачення правових норм» для студентів спеціальності 081 – «Право» / укл.: Г.О. Саміло. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. – 136 с.

Укладач: Саміло Г.О., доцент, к.ю.н.

Рецензенти: Максакова Р.М., професор, д.ю.н.
Філей Ю.В., доцент, к.ю.н.

Відповідальний
за випуск: Саміло Г.О., доцент, к.ю.н.

Затверджено
на засіданні кафедри
конституційного,
адміністративного та
трудового права

Протокол № 4
від «23» жовтня 2017 р.

Рекомендовано
до видання НМК
юридичного
факультету ЗНТУ

Протокол № 2
від «25» жовтня 2017 р.

ВСТУП

Курс лекцій під назвою «Проблеми тлумачення правових норм» розрахований на студентів магістратури, які вже вивчили галузеві та інші юридичні дисципліни та підготовлені до творчого сприйняття запропонованого курсу.

Необхідність викладання даної учбової дисципліни обумовлена логікою вищої юридичної освіти: вивченням теорії держави і права починається процес пізнання державно-правових явищ та сам процес юридичної освіти й фактично завершується сучасними проблемами функціонування та тлумачення права.

Дане видання підготовлено у відповідності із програмою викладання учбового курсу «Проблеми тлумачення правових норм» у вищих навчальних закладах. Робота є систематичним викладенням даного курсу та переслідує насамперед учбову мету. Навчальний характер визначив зміст конспекту лекцій, форму його викладу та композицію матеріалу.

Конспект лекцій підготовлений на ґрунті сучасної методології, відображає плюралізм підходів та думок до державно-правової проблематики, яка аналізується.

Метою навчальної дисципліни «Проблеми тлумачення правових норм» є формування у студентів як майбутніх висококваліфікованих спеціалістів необхідного базису знань і практичних навичок щодо з'ясування і роз'яснення змісту норм того чи іншого законодавчого акту з метою чіткого і результативного їх застосування у подальшій діяльності.

Основними завданнями навчальної дисципліни «Проблеми тлумачення правових норм» є:

- визначення місця і ролі тлумачення норм права в системі наукового пізнання та практичної діяльності;
- розкриття змісту поняття «тлумачення правових норм»;
- набуття студентами теоретичних знань про види тлумачення права;
- вивчення основних способів тлумачення правових норм;
- формування практичних навичок застосування способів тлумачення правових норм за умов конкретної змодельованої ситуації.

ТЕМА 1

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмної теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про значення вчення про тлумачення правових актів у системі юридичної науки та юридичної освіти. Для досягнення цієї мети необхідно виявити проблеми співвідношення вчення про тлумачення права с іншими юридичними дисциплінами тощо.

ПЛАН

1. **Ознаки й особливості норм права, які викликають необхідність тлумачення.**
2. **Проблема тлумачення норм права на сучасному етапі.**
3. **Поняття і сутність тлумачення.**

* * *

1. ОЗНАКИ Й ОСОБЛИВОСТІ НОРМ ПРАВА, ЯКІ ВИКЛИКАЮТЬ НЕОБХІДНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ

Проблема тлумачення норм права на сучасному етапі є досить актуальною для Української держави. Актуальність тлумачення впливає насамперед із ознак та особливостей зовнішніх форм виразу і функціонування норм права. Це зазначено в юридичній літературі. Наприклад О. Ф. Черданцев, А. В. Осипов та інші досить докладно визначають **ознаки й особливості норм права, які викликають необхідність тлумачення** і, в першу чергу, зумовлюють актуальність тлумачення норм права в Україні.

1. **Норми права мають загальний і абстрактний характер, коло їх дії поширюється на велику кількість суб'єктів і ситуацій. Водночас вони реалізуються в конкретних діях осіб у конкретних випадках. Отже, виникає потреба деталізувати й розкрити зміст норми права, вираженої в загальній та абстрактній формах, і таким чином наблизити його до конкретних дій суб'єкта та ситуацій.**

Кожна норма права регулює певний вид суспільних відносин, окреслений у ній загальними рисами. Конкретні відносини, які регулює норма права, є вельми численними. Вони мають індивідуальні особливості і водночас суттєві риси, характерні для всіх видів відносин. Ця обставина в процесі реалізації норм права народжує багато питань, що належать до змісту норм права, відповіді на які можна отримати лише шляхом тлумачення. Крім того, норми права приймають на досить тривалий час. У період їх дії мірою розвитку економічних та суспільних відносин виникають нові ситуації, які підпадають під регулювання певних норм права в силу їх загального характеру. Це також викликає різноманітні питання, на які знову ж таки може відповісти тлумачення норм права. Більше того, правові норми, як слушно зазначає Н. Л. Гранат, не тільки регулюють існуючі суспільні відносини, а й сприяють їх розвитку, тобто можуть і повинні мати випереджувальний характер.

2. Норми права мають певну мовно-логічну зовнішню форму, особливості якої також потребують тлумачення. Як зазначає С. С. Алексеев, тлумачення права необхідне через ті самі причини, що й тлумачення будь-якого мовного тексту. Норма права концентрує в собі думки законодавця про можливу чи належну поведінку суб'єктів права. Будь-яка думка може існувати, тільки маючи певну матеріальну форму. Вона формулюється, фіксується і передається одним суб'єктом іншим у формі слів, словосполучень. За, допомогою мови думка отримує матеріальний вираз, стає (безпосередньою дійсністю для учасників правовідносин. Мова є всезагальним засобом спілкування. За її допомогою формулюються норми права, в мовній формі вони існують, фіксуються, передаються відповідним суб'єктам. Для її виразу своєї волі в нормі права законодавець використовує, різноманітні слова, терміни, типи речень.

Водночас, як правильно пише А.С. Ахматов, логічні форми не тотожні граматичним, логіка не зливається з граматикою. Хоча поняття і слово, судження і речення, норма права і речення поєднані змістом та формою, проте ця єдність не є тотожністю. З цього приводу В.А. Звегінцев зазначає: «Людина, володіючи своєю мовою, знає, як можна вживати те чи те слово, але вона не може знати, як насправді у всіх можливих обставинах буде вжите це слово. І людина не може знати навіть меж можливого вживання слова...». Крім того, слово не дає повного уявлення про сутність речі, яку воно означає, слова не мають

єдиної інтерпретації. За наявності єдності поняття і слова їх не повне співпадання може виявлятися в тому, що багато понять можуть виражатися лише групою слів. Зв'язок між словом і поняттям ускладнюється й тим, що значення слова в мові охоплює не весь зміст поняття, а лише загальновідому його частину, і тут слово опиняється в своєму значенні вужчим за поняття.

Суб'єкти суспільних відносин належать до різних соціальних верств, професій, мають різний життєвий досвід, різну правову і моральну свідомість, сприймають однакові явища дійсності з різним ступенем точності, широти і глибини. В повсякденному житті це не спричиняє перешкод у спілкуванні суб'єктів, бо як значення слова вони використовують хоча й не весь зміст поняття, але таку його частину, яка відома широкому загалу. Для правильного розуміння норм права не достатньо знання загальноприйнятого значення тих чи інших слів, оскільки законодавець прагне чіткості формулювань і вживає слова з відтінком значення, що відрізняється від загальноприйнятого. Це значення може бути вужчим, хоча головний зміст поняття зберігається.

Крім вищезазначеного, можна додати, що за наявності єдності поняття і слова їх неповне співпадання може виявлятися також у тому, що одне і те ж слово або група слів можуть виражати різні поняття. В нормах права застосовують терміни, які мають спеціальне юридичне значення, їх зміст не має нічого спільного з однаковими за звучанням і написанням словами. Слід також мати на увазі, що те ж саме поняття може бути розкрито різними словами – синонімами.

3. Актуальність тлумачення норм права зумовлена їх юридичною формою, тобто застосуванням у нормах права спеціальних юридичних термінів або термінів з інших галузей знань, які не мають аналогів у звичайній мові.

У формуванні норм права можуть використовуватися поняття різного ступеня визначеності. Серед них, як вважає І.Ю. Зуєв, є поняття, частково визначені своєю видо-родовою характеристикою. В них відбиваються ознаки певної множини предметів. В юридичній літературі такі поняття іменують оцінними. Вони характеризують ознаки різноманітних предметів та явищ і можуть бути тотожними багатьом поняттям, в яких відбиваються ті чи інші ознаки. Перевірка обґрунтованості їх поширення на ті чи інші фактичні обставини також викликає необхідність тлумачення. Як пише О.Ф. Черданцев: «У процесі тлумачення з урахуванням конкретної існуючої або

припущеної ситуації оцінні поняття повинні бути розкриті шляхом заміни їх іншими, визначеними своєю видо-рідовою характеристикою».

4. Речення і норма права хоча й тісно пов'язані, становлять єдність, проте не є тотожними. Норма права прихована за мовною формою. Припис може міститись у різних реченнях, які відносно самостійні і зовні не мають нормативного характеру. Особливості формулювання речень, в яких міститься норма права, також зумовлюють необхідність тлумачення. Крім того, неповна відповідність норми права і речення може виявлятися у неспівпаданні підмета речення, з одного боку, і суб'єкта норми – з іншого.

Тут треба пам'ятати, що застосування оцінних термінів, прийомів формулювання речень, що призводять до неповної відповідності норм права і речень не слід розцінювати як недоліки норми права. В більшості випадків такі прийоми мають на меті нормативну економію, стислість викладу. Проте й ця обставина не виключає того, що подібні прийоми зумовлюють необхідність тлумачення.

5. Необхідність тлумачення випливає з такої властивості норм права, як системність. Норми права регулюють суспільні відносини не ізольовано один від одного, а спільно, в певній сукупності, між ними існують взаємозв'язки. Дійсний зміст норми права часто залежить від інших, логічно пов'язаних із нею норм права. Вони можуть звужувати або розширювати її зміст. Ігнорування функціональних зв'язків норми права може призвести до неправильного розуміння її дійсного змісту.

Н.І. Матузов і А.В. Малько, крім указаних чинників, виділяють ще недосконалість і неадекватне використання законодавчої техніки, відсутність ясної і точної мови нормативного акта, через що формулювання виходять розпливчастими, а іноді и двозначними. Здається, це не зовсім точно, оскільки, як ми зазначили вище, тлумаченню підлягають усі норми права, а не тільки неясні, розпливчасті та двозначні. Крім того, враховуючи недостатню визначеність термінів «неясність», «розпливчастість» зазначений чинник сам є вельми невизначеним.

Викликає заперечення й точка зору А.С. Шабурова, який вважає, що причинами, що зумовлюють необхідність тлумачення норм права, є прогалини в праві, суперечності, невідповідність норм права фактичним умовам життя. Окремі автори, наприклад Н.Л. Гранат, вважають таку недосконалість у викладенні волі природною для

законодавця. Така думка припускає можливість шляхом тлумачення пристосовувати норми права до конкретних життєвих ситуацій, долати прогалини, суперечності в праві, дозволяє суб'єкту тлумачення відходити від дійсного змісту норми права і, як наслідок, веде до порушення законності.

2. ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В юридичній науці існують дві точки зору на проблему тлумачення норм права. В епоху панування природного права й «освіченого» абсолютизму існувала ідея, що побудовані на раціональних началах закони приступні для розуміння кожного і що застосування їх не вимагає ніякого особливого уміння. Для з'ясування закону достатньо лише здорового глузду, а спеціальні прийоми юриспруденції зайві. Помилка таких ідей, як пише Ф. В. Тарановський, полягає в ігноруванні емпіричної багатоманітності реального життя, самовпевненості законодавця, який претендує на математичну точність формулювань правових норм. В епоху розвитку капіталістичних відносин з'явилися інші теорії. Так, згідно з першими з них визнавалося необхідним тлумачення тільки неясних норм права, відповідно до інших – тлумаченню мають підлягати всі норми. Нині більшість учених підтримують останню точку зору.

Зміст норми права, безумовно, є приступним для безпосереднього сприйняття. Але при простому читанні сприймається лише загальний, абстрактний зміст. Безпосереднє розуміння мовних виразів наукою не заперечується. Проте, як вважають численні автори, наприклад А. А. Ветров, безпосереднє розуміння – це скоріше заявка на розуміння. За процес розуміння приймається в цьому разі просте почуття ознайомлення зі словом. Для тлумачення норм права не достатньо знання значення слів на рівні нерозчленованих уявлень, потрібні знання на рівні понять, розгорнуті знання.

Крім указаних вище обставин, *актуальність тлумачення норм права в Україні зумовлена ще низкою чинників, тісно пов'язаних і переплетених з уже наведеними.*

Сучасне українське право, як і державність, – досить молоде явище, тому йому властиві риси, характерні для новостворених чи перехідних правових систем. *По-перше*, в Україні відбувається активний розвиток нових політичних і соціально-економічних

відносин. Вони вимагають ефективного правового регулювання, що потребує інтенсивної, оперативної роботи законодавчого органу – Верховної Ради України щодо прийняття нових правових норм, унесення змін і доповнень до чинного законодавства. Водночас Верховній Раді України ще не вистачає досвіду правотворчої роботи. Вона репрезентована різними соціальними силами, які переслідують свої політичні цілі. Тому українському парламенту важко впоратися з таким великим навантаженням, що, в свою чергу, негативно позначається на ефективності правотворчої роботи і рівні законодавчої техніки» В зв'язку з цим досить часто виникають нечіткості, неясності, суперечності у правових нормах, їх невідповідність реальним умовам життя. Ці дефекти значно ускладнюють розуміння і реалізацію правових норм. В окремих випадках такі дефекти можна виправити шляхом тлумачення норм права. Щодо подолання дійсних прогалин, суперечностей у праві, то тут, здається, тлумачення не в змозі виконати такі функції, оскільки це не входить до його завдань і не охоплюється об'єктом його дослідження. Проте саме тлумачення дає можливість виявити подібні недоліки в праві та звернути увагу на необхідність їх усунення.

По-друге, у зв'язку з формуванням і розвитком української державності нині ще не досить чітко визначені та розмежовані повноваження між гілками влади. Ця обставина, помножена на недостатньо високу якість роботи правотворчого органу, зумовлює видання надто великої кількості конкретизуючих підзаконних актів, які дуже часто суперечать існуючим нормам права і дедалі більше ускладнюють їх розуміння й реалізацію.

По-третє, разом із становленням держави в Україні відбувається розвиток національної мови. З'являються нові слова, змінюються існуючі, окремі слова набувають нового значення, вводяться нові або змінюються деякі граматичні, морфологічні, синтаксичні правила, які відповідним чином впливають на мову правових норм. Крім того, з'являються нові специфічні терміни, юридичні конструкції, засоби та прийоми юридичної техніки. Все це, безумовно, підвищує актуальність проблеми тлумачення норм права в Україні. По-четверте, наше суспільство перебуває; ще тільки на шляху побудови правової держави. У громадян та державних службовців недостатній рівень правової і моральної свідомості, правової культури. Ця обставина призводить до невірної чи неповної розуміння дійсного змісту норм права і, як

наслідок, призводить до порушення законності. Тому в цьому аспекті тлумачення норм права набуває великої актуальності, особливо в плані роз'яснення громадянам та державним службовцям дійсного змісту чинних правових норм з метою їх правильної реалізації.

Розглядаючи тлумачення права з точки зору його цільового призначення, треба спочатку визначити цілі, на досягнення яких воно спрямовано. У правотворчій діяльності метою тлумачення є, по-перше, видання норми права, яка б найефективніше, найповніше й найясніше врегульовувала суспільні відносини, правового регламентування яких вимагають економічні, політичні, соціальні та культурні потреби суспільства. З цією метою здійснюють тлумачення проєктів норм права, змін та доповнень до них, інших правових джерел на стадіях розробки та ухвалення. По-друге, при виданні норми права, внесенні змін чи доповнень до неї, і потрібно, щоб вона не суперечила чинним нормам, не створювала прогалин у праві, не вносила неясностей у законодавство. Для цього при розробленні й ухваленні норми права провадять тлумачення чинних правових норм, що регулюють подібні суспільні відносини і можуть бути пов'язані з новою нормою. Отже, тлумачення норм права в правотворчій діяльності має на меті видання норми права, яка б найповніше задовольняла соціально-економічні, політичні, культурні та інші потреби життя, ефективно, повно й якісно регулювала певні суспільні відносини й органічно вписувалася в чинну правову систему.

Тлумачення використовується в усіх формах реалізації норм права. Тут воно спрямоване на правильне, точне й однакове з'ясування суб'єктами суспільних відносин змісту норм права, тієї волі, яку законодавець уклав у правову норму при її виданні. Враховуючи презумпцію знання закону, потрібно, щоб суб'єкт правильно з'ясував і усвідомив зміст норми права.

Окремо слід указати на мету тлумачення норм права в такій формі правореалізації, як застосування норм права. Насамперед це правильне, точне й однакове з'ясування правозастосовуючим суб'єктом дійсного змісту норми права щодо конкретного факту. Далі – вибір потрібної норми, яка регулює цей факт. Нарешті, це роз'яснення у правозастосовчому акті особам, яким адресована норма права, іншим суб'єктам суспільних відносин її змісту при застосуванні до конкретного факту. Отже, в правореалізації тлумачення норм права має

на меті правильне, точне й однакове розуміння всіма суб'єктами суспільних відносин дійсного змісту правових норм.

У правовому вихованні метою тлумачення є з'ясування суб'єктами суспільних відносин головних ідей, принципів, цілей права, своїх прав і обов'язків, необхідності виконувати норми права. Загалом, погоджуючись із А. С. Піголкіним, можна сказати, що головна мета тлумачення норм права полягає в охороні і всебічному зміцненні законності.

Проте слід мати на увазі, що тлумачення норм права може виступати засобом досягнення інших цілей, йому не властивих, але яких можна досягти завдяки йому. Досить часто окремі норми права внаслідок огріхів у роботі правотворчих органів не мають достатньої ясності, не відповідають суспільним потребам, суперечать іншим правовим нормам. У таких ситуаціях певні соціальні сили, окремі суб'єкти можуть тлумачити норми права для досягнення своїх корпоративних цілей. Наприклад, при застосуванні норм права до конкретного факту суб'єкт ухвалює рішення у відповідності з власними цілями, інтересами, свідомістю, пріоритетами тощо. Далі для обґрунтування цього рішення він застосовує необхідні правові норми й надає їм тлумачення, відповідне власному рішення. Такі випадки можливі і в інших видах правової діяльності, наприклад, правотворчій, коли відповідний орган видає таку норму права, яка не відповідає потребам суспільного життя або суперечить чинному законодавству. При цьому останнє тлумачать так, ніби нова норма не суперечить йому, а лише заповнює уявні прогалини в певному правовому полі.

Як видно з вищевикладеного, проблема тлумачення норм права в Україні має надзвичайно теоретичне та практичне значення і потребує ретельного, комплексного наукового дослідження.

3. ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ

Термін «тлумачення» має латинське походження (*interpretatio*). У широкому значенні тлумачення визначають як пізнавальний процес, спрямований на розуміння та пояснення явищ природи або суспільного буття. Тлумачення – багатозначний термін. З одного боку, це певний процес мислення, пізнання, спрямований на з'ясування явищ і об'єктів та результат цього процесу. З іншого – це пояснення результату з'ясування, яке має вияв у сукупності висловлювань мови, які надають указаним явищам і об'єктам певного значення.

В юридичній літературі немає єдиного погляду на визначення цього терміну. Деякі вчені, наприклад О.Ф. Черданцев, використовують словосполучення «тлумачення права». Інші (А.С. Піголкін, Н.Л. Гранат) не погоджуються з таким терміном, вважаючи, що тлумаченню підлягають не право чи система норм, а відповідний нормативно-правовий акт, і тому більш вдалим є термін «тлумачення закону» або «тлумачення нормативного акта». Але більшість авторів (В.В. Копейчиков, В.М. Хропанюк та ін.) застосовують термін «тлумачення норм права», вважаючи, що важливішим у цьому разі є не формулювання терміну, а його зміст. Ми дотримуємося цієї точки зору і приєднуємося до висловлювання П.О. Недбайла, що термін «тлумачення норм права» є цілком придатним для практичної мети і увійшов у повсякденне користування так широко, що вже не викликає принципових зауважень щодо своєї сутності.

Поняття «тлумачення норм права» за своїм змістом не є однозначним. Деякі автори, наприклад С.Й. Вільнянський, А.І. Денисов, розуміють під тлумаченням певну діяльність щодо з'ясування змісту закону або іншого нормативного акта. Інші (М.С. Строгович, С.А. Голунський, Ю.Г. Ткаченко) визначають його як роз'яснення змісту закону або іншого нормативного акта. І хоча обидва ці погляди, по суті, є правильними, вони характеризують тлумачення норм права однією, що до речі, підтверджує його багатозначність. Деякі науковці вважають, що тлумачення норм права є з'ясуванням змісту норм права і результатом такого з'ясування. При цьому під результатом розуміють як сам результат з'ясування, тобто визначення обсягу норми права, так і роз'яснення норми права. Здається, це не зовсім вдале об'єднання. Хоча роз'яснення норм права дійсно неможливе без їх попереднього з'ясування та отримання результату, часто суб'єкту тлумачення достатньо лише з'ясувати певну норму права і дійти до результату з'ясування без його наступного роз'яснення.

Існує думка, що тлумачення норм права вживається у трьох різних, але пов'язаних між собою значеннях: з'ясування, роз'яснення та інтерпретація. Під інтерпретацією розуміють визначення співвідношення обсягу норми права, що тлумачиться, з обсягом її тексту. Це не зовсім правильна точка зору. По-перше, термін «інтерпретація» значно ширший, ніж класифікація результатів тлумачення за обсягом. По-друге, тут правильніше говорити про

результати, до яких приходять суб'єкт тлумачення після з'ясування змісту норми права.

Ми підтримуємо позиції тих учених (В.В. Лазарев, А.С. Шабуров), які вважають, що поняття «тлумачення норм права» передбачає як з'ясування змісту норм права та отримання результату з'ясування, так і роз'яснення цього результату.

У визначенні співвідношення між з'ясуванням і роз'ясненням у тлумаченні норм права в юридичній науці існує думка (А.С. Шляпочников, Л.С. Явич), що з'ясування правової норми та її роз'яснення становлять єдиний процес пізнання правової норми. А.С. Піголкін та М.Г. Александров не погоджуються з таким визначенням, вважаючи з'ясування і роз'яснення різними і самостійними процесами. Вони визначають тлумачення норм права як родове явище, що включає в себе два самостійних і різних видових поняття – з'ясування та роз'яснення.

Здається, що для визначення співвідношення між з'ясуванням і роз'ясненням треба виходити з цільового призначення тлумачення. Якщо з'ясовується норма права для себе, з'ясування виступає як самостійний процес пізнання норми права. Коли ж зміст норми роз'яснюється іншим, з'ясування і роз'яснення становлять єдиний процес, спрямований на доведення змісту норми права до третіх осіб.

Отже, тлумачення норм права складається з двох частин: з'ясування і його результату та роз'яснення. Розглянемо їх детальніше. З'ясування норм права можна визначити як внутрішній процес мислення суб'єкта тлумачення, спрямований на пізнання і розкриття дійсного змісту норми права, та результат цього процесу.

Для розкриття сутності тлумачення насамперед з'ясуємо, що мається на увазі під змістом норми права. Взагалі, під словом «зміст» розуміють саме внутрішній зміст, значення будь-чого, що досягається розумом. Зміст норми права – це її внутрішній зміст, який розкривається шляхом тлумачення і відрізняється від зовнішнього виразу тим, що має вольовий характер. Тобто під змістом норми права розуміють волю законодавця, матеріалізовану в нормі права.

В юридичній літературі існують різні думки щодо того, чи всі норми права мають тлумачитися. Так, М.О. Тарасов та Л.І. Семенова вважають, що з'ясуванню підлягають тільки такі норми права, які здаються неясними. Більшість учених (С.С. Алексеев, В. Захарієв, В.М. Хропанюк та ін.) висловлюють іншу думку, до якої приєднуємося

і ми, а саме: з'ясуванню підлягають усі норми права. Справді, щоб визначити, ясна чи неясна норма права, потрібно спочатку з'ясувати її дійсний зміст.

З'ясування норм права можна розглядати в двох аспектах. По-перше, це внутрішній процес мислення, який здійснюється суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття дійсної волі законодавця, вираженої в нормі права. По-друге, це певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права.

Роз'яснення норм права – це діяльність суб'єкта тлумачення, яка має зовнішній вираз і спрямована на пояснення третім особам дійсного змісту правової норми, та результат цієї діяльності. Роз'яснення здійснюється у тих випадках, коли в результаті з'ясування норми права та отриманні його результату суб'єкт тлумачення вважає за потрібне дати детальніше розгорнуте пояснення змісту цієї норми для її правильного й однакового розуміння іншими особами.

У правовій науці нема єдності думок щодо природи роз'яснення норм права. Деякі вчені, наприклад А.С. Піголкін, вважають, що роз'яснення може виступати лише самостійною спеціальною діяльністю певних суб'єктів. Його мета полягає не в правильному вирішенні конкретної справи, а у забезпеченні правильної й однакової реалізації норми права, що тлумачиться, в усіх випадках, на які розрахована ця норма, усуненні неясності і можливих помилок, що можуть виявитися в майбутньому при застосуванні цієї норми. Таким чином, тут ставиться спеціальна мета – тлумачити нормативний акт, натомість у першому випадку тлумачення не має самостійного значення, а є підготовчим етапом для правильного вирішення конкретної справи. Такі науковці, як М.Л. Гранат, А.С. Шляпочников, вважають, що роз'яснення, крім того, має місце при застосуванні норм права до конкретних випадків, оскільки в будь-якому рішенні завжди є посилання на певну правову норму, елементи її тлумачення та його результати. На нашу думку, ці автори мають рацію. Тут також слід виходити з цільового призначення роз'яснення. Якщо воно здійснюється з метою роз'яснення норми права для її правильного, однакового розуміння всіма суб'єктами, то можна говорити про самостійну спеціальну діяльність. Інша справа, коли роз'яснення норми права проводять при її застосуванні до конкретного випадку.

Роз'яснення норм права, як і з'ясування, можна розглядати в двох аспектах. По-перше, як інтелектуально-вольовий процес, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам. По-друге, як результат процесу роз'яснення норм права, який виявляється в акті роз'яснення. При цьому під терміном «акт» розуміють не тільки певний письмовий документ, а й усні пояснення змісту норми права.

Для розкриття сутності тлумачення, крім його складених частин, потрібно визначити об'єкт і предмет тлумачення.

Об'єктом тлумачення виступає воля законодавця, виражена в тексті норми права. В юридичній науці існують різні думки на об'єкт тлумачення норм права. Прихильники так званої суб'єктивної теорії тлумачення вважають, що при тлумаченні норм права повинна встановлюватися лише історична «воля законодавця», яка є незмінною, і завдання суб'єкта тлумачення – встановити цю волю. Інші вчені підтримують об'єктивну теорію тлумачення, суть якої зводиться до того, що прийнята норма незалежна від законодавця, і тому при тлумаченні треба встановлювати «волю закону», яка може змінюватись мірою розвитку економічного базису та суспільних відносин. Названі теорії мають певні недоліки і недостатньо точно відбивають сутність тлумачення. Дійсно, «воля законодавця» у відриві від норми права, в якій вона матеріалізована, не може бути об'єктом тлумачення, тому що його завдання – встановити зміст того, що законодавець фактично вклав у норму права, а не те, що він при цьому розумів або бажав виразити. Думки законодавця, якщо їх відірвати від об'єктивованого результату – норми права, можуть мати невизначений зміст і призвести до довільного його тлумачення та, як наслідок, порушення законності. «Воля закону» також не може виступати об'єктом тлумачення, тому що поза волею законодавця вона не існує. За кожною нормою права завжди потрібно бачити відповідні вимоги законодавця як представника певних соціальних сил, які зумовлюють його волю. Тлумачення «волі закону» може призвести до довільного тлумачення, пристосування норми права до фактичних умов життя, відходу від її дійсного змісту і, як наслідок, порушення законності. Існування вказаних теорій походить із соціально-політичної сфери буття права і гносеологічної природи тлумачення, яке має об'єктивний і суб'єктивний характер.

Предметом тлумачення виступає сама норма права, її текст, тексти пов'язаних із нею правових та неправових джерел. Норма права

характеризує об'єктивність права. Враховуючи, що норми права є результатом свідомо-вольової діяльності законодавця і формою відображення дійсності, деякі вчені, наприклад Г.М. Полянська та Р.Д. Сапір, розглядають право і його норми тільки як суб'єктивне явище. Проте право має й об'єктивний характер. По-перше, тому що його зміст зумовлений економічними відносинами, суспільним буттям. По-друге, як правильно зазначає С.С. Алексеев, норми права об'єктивні щодо індивідуальної свідомості, а також науки та інших форм суспільної свідомості. В цьому розумінні вони є об'єктивною реальністю, в тому числі для суб'єкта тлумачення. Праву необхідна така якість, як об'єктивно-реальний чинник суспільного життя, інакше воно не здійснювало б функції регулятора суспільних відносин, бо не могло б бути сприйняте суб'єктами суспільних відносин.

Для повного розкриття сутності тлумачення норм права треба вказати, що воно має й суб'єктивний характер, який зумовлений такими причинами. По-перше, тлумачення здійснюється певними суб'єктами, які є носіями різноманітних особистих якостей. Сюди можна віднести розумові здібності, рівень індивідуальної правосвідомості і моральної чистоти, обсяг практичного досвіду, особисті ціннісні орієнтації тощо. Суб'єкт тлумачення може належати до певної соціальної групи і виступати носієм її ідеології та інтересів. По-друге, як правильно зазначає О.Ф. Черданцев, результат тлумачення права виступає ідеальним відображенням норми в свідомості суб'єкта тлумачення. Отже, результат тлумачення виявляється у таких суб'єктивних формах мислення, як поняття і судження. Сам процес тлумачення норм права також відбувається в ідеальних формах мислення: поняттях, судженнях, розумових висновках. По-третє, суб'єктивний характер тлумачення норм права зумовлений тим, що об'єкт тлумачення відбивається у свідомості різних суб'єктів за різних соціальних умов і з різною повнотою та глибиною проникнення в зміст норм права. Це залежить не лише від індивідуальних здібностей суб'єкта тлумачення, а й від мети тлумачення, що походить з особливостей конкретного факту, до якого застосовується норма.

Враховуючи викладене, ми пропонуємо наступне визначення поняття тлумачення норм права.

Тлумачення норм права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів, яка має об'єктивний і суб'єктивний характер, спрямована на

з'ясування та роз'яснення волі законодавця, матеріалізований у нормі права, а також результати цієї діяльності.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. *Що таке сучасне тлумачення права як наука та учбова дисципліна?*

2. *Назвіть ознаки й особливості норм права, які викликають необхідність тлумачення права.*

3. *Яка мета тлумачення норм права?*

4. *В чому полягає необхідність та значення тлумачення актів законодавства?*

5. *Охарактеризуйте основні проблеми сучасного вчення про тлумачення правових актів.*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла (28–29 берез. 2008 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 228 с.

2. Гончаров В. Граматологія та методологія тлумачення юридичних норм / В. Гончаров // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2010 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Юрид. ф-т ; [редкол.: А. М. Бойко та ін.]. – Львів, 2010. – С. 8–9.

3. Дума В. В. Підходи до праворозуміння та реалізації правових норм / В. В. Дума // Правова інформатика. – 2009. – № 1. – С. 46–52.

4. Заморська Л. Норма права як основний елемент системи права / Л. Заморська // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 1. – С. 42–45.

5. Малента В. Доктринальне тлумачення норм права / В. Малента // Юрид. Україна. – 2008. – № 12. – С. 30–36. – Бібліогр. : с. 35–36.

6. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики / М. П. Молибога // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – № 2. – С. 42–46. – Бібліогр.: с. 45–46.

ТЕМА 2

МІСЦЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА В ПРАВОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмної теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про місце тлумачення норм права в правовій діяльності та механізмі правового регулювання. Для досягнення цієї мети необхідно: розкрити зміст таких понять як «тлумачення права», «предмет тлумачення», розкрити необхідність та значення тлумачення актів законодавства, охарактеризувати тенденції розвитку законодавства як предмета тлумачення.

ПЛАН

1. Місце тлумачення права в правовій діяльності
2. Тлумачення права в процесі реалізації норм права
3. Тлумачення норм права в правовому регулюванні

* * *

1. МІСЦЕ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА В ПРАВОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Місце тлумачення норм права в правовій дійсності можна розглядати в двох аспектах. Це, по-перше, місце, яке воно займає в правовій діяльності, а по-друге – місце в правовому регулюванні суспільних відносин.

Розглядаючи місце тлумачення в правовій діяльності, деякі вчені, наприклад О.Е. Лейст, Л.І. Спиридонов, Р.З. Лівшиц, відводять йому місце тільки в процесі застосування норм права. Таку ж позицію висловлював П.О. Недбайло: «Проблема тлумачення законів полягає в тому, щоб встановити предметну значущість правової норми, тобто визначити її зміст як юридичної підстави для розв'язання конкретних випадків суспільного життя. Це значить, що тлумачення цілком підпорядковано правовій кваліфікації фактів і обставин, щодо яких

треба знайти юридичне рішення. Тому тлумачення законів не можна змішувати з загальним їх роз'ясненням, пропагандою права, що провадиться безвідносно до реалізації їх у кожному окремому випадку».

Інші автори (В.М. Хропанюк, С.О. Комаров, А.С. Шабуров та ін.) бачать місце тлумачення норм права в правовій діяльності ширше, вважаючи, що воно виходить за межі правозастосування і має місце в реалізації права. Як пише П.С. Елькінд: «...Слід відзначити, що процес тлумачення виходить за рамки застосування норм кримінально-процесуального права, як і норм будь-якої іншої галузі права. Так, правильне з'ясування змісту і значення норм кримінально-процесуального права становить водночас необхідну умову їх свідомого і добровільного здійснення (дотримання, виконання) усіма учасниками кримінального судочинства, в тому числі тими, хто, сприяючи застосуванню таких норм компетентними органами держави, сам їх не застосовує».

Лише окремі науковці, наприклад Н.Л. Гранат, В.В. Лазарев, ще ширше визначають роль тлумачення норм права, надаючи йому місце в правотворчій діяльності, правореалізації, в процесі систематизації, науковому чи повсякденному пізнанні державно-правового життя, пропаганді права, правовому вихованні. Цю тезу підтримує Т.Я. Насирова, яка відзначає: «Більше того, тлумачення виходить за рамки правореалізації. Надзвичайно важливе воно і в площині здійснення правотворчої діяльності. Ясне, яке не суперечить існуючим законам, у тому числі з точки зору цілей норм, викладення нового нормативного акту припускає точне з'ясування змісту попередніх, пов'язаних із ним правових приписів. Тлумачення правових норм має місце і при науковому або навчальному аналізі, пропаганді права тощо. Отже, тлумачення може здійснюватися в різних юридичних цілях і має значення для всіх боків правової діяльності».

На нашу думку, більш правильною є остання позиція. Справді, визначаючи тлумачення норм права як діяльність щодо їх з'ясування і роз'яснення, можна встановити сфери правової діяльності, в яких тлумачення норм має місце. Воно, безумовно, присутнє в процесі правотворчої діяльності. Адже при виданні будь-яких норм практично завжди слід з'ясовувати зміст уже чинних правових приписів, які можуть бути так чи інакше пов'язані з нормами права, що ухвалюються. Це потрібно для того, щоб уникнути невідповідностей права реальним

умовам життя, прогалин, суперечностей у праві, найповніше врегулювати новими правовими нормами відповідні суспільні відносини. Необхідно зазначити, що процес тлумачення існує у правотворчій діяльності не тільки в плані з'ясування чинних норм права, пов'язаних із нормами, що ухвалюються. Тлумачення здійснюють і при з'ясуванні змісту проектів нових законодавчих актів. Цим питанням у правовій науці, на жаль, приділено мало уваги, хоча вони тісно пов'язані з якістю правотворчої роботи, ефективністю права і в багатьох випадках зумовлюють наступне функціонування правових норм та їх тлумачення.

2. ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Тлумачення має місце в процесі реалізації норм права. Як правильно пише А.С. Шабуров: «Закон живе, коли він виконується, реалізується в поведінці людей. Проте реалізація формального правового імперативу можлива лише у випадку розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда. Невипадково для права, правового регулювання характерна презумпція знання закону – припущення, що суб'єкти права, його адресати «знають» (тобто усвідомлюють, розуміють) зміст правових приписів. А це неминуче означає їх тлумачення». Тлумачення норм права має місце у всіх формах їх реалізації: при дотриманні, використанні, виконанні і, особливо, при застосуванні.

На тлумаченні у правозастосуванні треба зупинитися окремо. По-перше, в правозастосуванні тлумачення використовують досить часто, а, по-друге, саме в правозастосуванні воно має тільки офіційний характер і отримує зовнішній вираз. Ці обставини зумовлюють те, що багато теоретиків розуміють тлумачення виключно в розрізі правозастосування. Деякі вчені, наприклад І.О. Недбайло, Ю.Г. Ткаченко, Я.С. Михалюк, вважають тлумачення норм права однією із стадій процесу правозастосування. Інші (П.С. Елькінд, Б.П. Спасов) висловлюють думки, що оскільки тлумачення не лише передуює, а й супроводжує застосування правових норм, його не можна вважати самостійною стадією правозастосування. Було б невірно обмежувати тлумачення норм права лише їх з'ясуванням до правозастосування. Процес тлумачення проникає в усі етапи застосування правових норм. Тим самим тлумачення виступає

передумовою й умовою застосування правових норм. З цією думкою погоджується А.С. Піголкін, який теж вважає, що тлумачення норм права неможливо розглядати як окрему стадію правозастосування.

Остання точка зору є більш правильною, тому що в процесі правозастосування норма права не лише з'ясовується для правильного її застосування до конкретного випадку, а й роз'яснюється в наступному правозастосовчому акті. Тому ми підтримуємо висловлювання В.Таджера з цього питання: «Тлумачення тісно пов'язане з застосуванням цивільно-правових нормативних актів, але не співпадає з ним. Правозастосування є завжди конкретним актом, незалежно від того змісту, який вкладається у нього. В процесі застосування дається конкретна оцінка фактів на підставі закону. Тлумачення є абстрактною діяльністю і здійснюється з урахуванням конкретних випадків, але маючи при цьому на увазі встановлення змісту акта, а не підведення окремих фактів під нього... За часом тлумачення може передувати, збігатися і слідувати за застосуванням права, але при застосуванні права завжди потрібне тлумачення».

Другою проблемою тлумачення в процесі правозастосування є питання, чи повинні тлумачитись усі норми права, що застосовуються, чи тільки неясні, неточні. Ми вважаємо, що при застосуванні правових норм до конкретних фактів суспільного життя слід тлумачити всі без винятку норми, що застосовуються. Адже, як правильно зауважив І.Є. Фарбер, розмежування норм права на «ясні» і «неясні» вельми суб'єктивне; воно більшою мірою залежить від знання й особистого досвіду інтерпретатора, ніж від досконалості техніки законодавства. Крім того, щоб визначити, ясна чи неясна норма права, її потрібно з'ясувати, тобто тлумачити. Такої ж думки дотримується більшість правознавців (С.Й. Вільнянський, С.С. Алексеев, Я.Г. Янев та ін.). Крім того, слід зазначити, що суб'єктами правозастосовчого тлумачення можуть виступати не будь-які, а лише уповноважені на це особи або такі, діяльність яких санкціонована уповноваженими державними органами.

Тлумачення, безумовно, має місце при систематизації права. Кожна форма систематизації норм права вимагає тлумачення для з'ясування дійсного змісту норм права та їх системних зв'язків. Для того щоб з усього масиву правового матеріалу вибрати та підготувати для систематизації необхідні норми, потрібно перш за все з'ясувати їх дійсний зміст. Водночас не зовсім точно було б вважати тлумачення

лише передумовою проведення систематизації. Воно має місце і в процесі самої систематизації завдяки системності норм права. Для проведення систематизації недостатньо розуміння змісту та простого відбору норм права. Потрібно розкрити всі системні зв'язки норм права, передбачені в нормативних актах, які підлягають систематизації. Це дасть можливість більш цілеспрямовано підійти до розробки науково-обґрунтованої системи, повно та якісно здійснити відбір нормативного матеріалу для систематизації, досягти зовнішнього впорядкування та внутрішньої єдності правових норм. Тлумачення дійсного змісту норм права має місце у всіх формах систематизації права, які залежно від глибини та обсягу обробки правового матеріалу можна поділити на облік, інкорпорацію, консолідацію і кодифікацію.

3. ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

Тлумачення присутнє і в інших сферах правової діяльності (правова пропаганда тощо). Тут його застосовують для пояснення змісту норм права третім особам.

Розглянемо місце тлумачення норм права в правовому регулюванні. Деякі вчені необґрунтовано широко бачать місце тлумачення в цьому процесі, надаючи йому невластиві функції і завдання. Інші, навпаки, надто звужують його роль у правовому регулюванні. Виходячи з визначення поняття тлумачення як інтелектуально-вольової діяльності щодо з'ясування та роз'яснення норм права, а також результатів цієї діяльності, треба підкреслити, що завданням тлумачення є тільки правильне, глибоке розуміння дійсного змісту норм права та їх розгорнуте, обґрунтоване пояснення. Ніяких інших функцій і завдань тлумачення норм права не повинно виконувати. Проте є автори, наприклад А.С. Піголкін, які вважають, що шляхом тлумачення можна пристосовувати деякі норми права до нових соціально-політичних умов життя суспільства. Такі думки не в останню чергу зумовлені суб'єктивним характером тлумачення правових норм. Різноманітність точок зору на цю проблему викликало існування багатьох теорій тлумачення норм права. Залежно від того, перевагу яким цінностям правового життя віддають ці теорії, їх поділяють на статичні і динамічні. Статичні теорії тлумачення за головні цінності вбачають стабільність і визначеність норм права. Ці теорії виходять із того, що зміст норми з моменту її видання законодавцем залишається

незмінним. Вони заперечують можливість коригування права в процесі тлумачення, пристосування його до нових умов життя. Динамічні теорії як головні цінності розглядають динамізм, змінність змісту норм права незалежно від волі законодавця, можливість пристосування права до нових умов, життя. Ми вважаємо, що тлумачення не може пристосовувати норми права до умов життя, що змінюються. Насамперед це не входить в його завдання і функції. По-друге, тлумачення, як зазначалося, носить суб'єктивний характер – через вплив на нього правосвідомості та інших індивідуальних якостей суб'єкта тлумачення, а це вже створює певну загрозу режиму законності. Якщо ж припустити ще й можливість особи пристосовувати на свій розсуд норми права до нових умов життя, то це лише збільшить підстави для довільного тлумачення правових норм. Але варто погодитись із зауваженням О.Ф. Черданцева: «Перевага статичного чи динамічного підходу до тлумачення на практиці і в теорії залежить від низки обставин і, в першу чергу, від стану законодавства, «адекватності права життю». Наявність застарілого законодавства неминуче зумовлює динамічний підхід до тлумачення, в ході якого застаріле законодавство на підставі нових політичних, етичних та інших оцінок пристосовується до нових умов, закономірностей і потреб життя... За умови «адекватності права життю», точного відбиття в законодавстві існуючих на момент тлумачення суспільно-політичних, економічних умов життя ...домінує статичний підхід до тлумачення, який виключає коригування закону, що змінює його зміст». У цьому аспекті, на нашу думку, слід більшу увагу звернути на таке правове явище, як юридична конкретизація норм права, про що буде ще зазначатися.

Розвиток суспільних відносин часто породжує відносини, не врегульовані правом, але які входять у сферу правового регулювання. Тут і виникають прогалини в праві. Деякі вчені, наприклад А.С. Шабуров, вважають, що їх подолання можливе шляхом тлумачення норм права. З такою позицією не можна погодитися. Тлумачення правових норм і заповнення прогалин у праві – речі суттєво різні. Тлумачення здійснюється щодо чинних норм, з'ясовуючи їх точний зміст. Коли ж констатується прогалина у правовому регламентуванні суспільних відносин, то в цих випадках нема місця тлумаченню, оскільки відсутні його предмет – правовий припис та об'єкт – воля законодавця. Тут йдеться про розумовий процес, спрямований на встановлення придатної норми для подолання

неповноти в праві. Тут є сенс навести висловлювання Б.П. Спасова: «Поповнення прогалин – це діяльність щодо застосування закону. Більш того, якщо бути точним, то слід ... відмовитися від терміну «поповнення» прогалин у праві, оскільки в процесі застосування правових норм за аналогією не відбувається ніякого поповнення в праві. Більш правильно в таких випадках говорити про «подолання неповноти в праві» в процесі правозастосування».

Окремо треба зупинитися на визначенні поняття й ознак такого явища, як юридична конкретизація норм права, її співвідношенні з тлумаченням правових норм. Поняттю конкретизації норм права в юридичній науці до цього часу приділяли недостатньо уваги. Такі вчені, як О.Ф. Черданцев, А.Б. Венгеров та ін., розглядають тлумачення норм права як сукупність логічних, розумових операцій щодо виведення конкретних положень із більш загальних, таким чином ототожнюючи конкретизацію норм права з їх тлумаченням.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. Чим зумовлена необхідність у тлумаченні актів законодавства?
2. У чому значення тлумачення актів законодавства?
3. Як здійснюється тлумачення права в процесі реалізації норм права?
4. Охарактеризувати тлумачення права в усіх формах реалізації права.
5. У чому полягає тлумачення права як передумова та умова застосування правових норм?
6. Визначити роль тлумачення в процесі систематизації законодавства.
7. Яке місце займає тлумачення права в правовому регулюванні?
8. Охарактеризуйте законодавчий вплив на правотлумачну діяльність.
9. У чому виражається місце та рівень тлумачення правових актів у правозастосовній діяльності?

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла (28–29 берез. 2008 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І Франка, 2008. – 228 с.
2. Гончаров В. Граматологія та методологія тлумачення юридичних норм / В. Гончаров // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2010 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Юрид. ф-т ; [редкол.: А. М. Бойко та ін.]. – Л., 2010. – С. 8–9.
3. Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. П. Євграфова. — Х, 2005. — 21 с.
4. Лисенкова О. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.0. 01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Лисенкова. — К., 2001. — 33 с.
5. Малента В. Доктринальне тлумачення норм права / В. Малента // Юрид. Україна. – 2008. – № 12. – С. 30–36. – Бібліогр. : с. 35–36.
6. Михайлович Д. М. Толкование закона : Моногр. / Д. М. Михайлович; Нац. ун-т внутр. дел. - Х., 2004. - 198 с. - Библиогр.: с. 185-196.
7. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики / М. П. Молибога // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – № 2. – С. 42–46. – Бібліогр.: с. 45–46.
8. Сущенко В. Тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України / В. Сущенко // Юстиніан. Юридичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 12-16.
9. Шмельова Г. Юридичні засоби удосконалення змісту і форми законодавства / Г. Шмельова // Концепції розвитку законодавства України : матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996. — 508 с.

ТЕМА 3

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЯК ЮРИДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмної теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про загальні положення вчення про тлумачення юридичних актів. Для досягнення цієї мети необхідно: розкрити зміст таких понять як «мета тлумачення», «джерело права», охарактеризувати раціональний та інтуїтивний підходи до тлумачення правових актів, розкрити форми діяльності суддів та значення судової практики як джерела права тощо.

ПЛАН

1. Загальна характеристика процесу тлумачення права
2. Проблема визначення необхідних прийомів, правил та способів з'ясування правових норм
3. Роз'яснення як друга частина тлумачення норми права

* * *

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Як ми визначали на попередніх лекціях, поняття тлумачення норм права має дві складові частини з'ясування дійсного змісту правових норм і наступне його роз'яснення. При цьому залежно від цільового призначення тлумачення треба розрізняти тлумачення, що проводять із метою з'ясування норми права (тут з'ясування виступає як самостійний процес пізнання дійсного змісту норми права), та тлумачення, що здійснюють для роз'яснення норми права іншим суб'єктам (тоді з'ясування і роз'яснення становлять єдиний процес, спрямований на доведення дійсного змісту правової норми до третіх осіб). З'ясування і роз'яснення норм права є досить складними правовими процесами, тому вимагають уважного розгляду. На цієї

лекції пропонуємо виокремити й розглянути деякі проблеми, що стосуються цих питань, та намітити шляхи їх вирішення.

З'ясування норм права ми визначили як процес мислення суб'єкта тлумачення, який здійснюється за допомогою певних способів і спрямований на пізнання і розкриття цим суб'єктом дійсного змісту норми права, а також результат цього процесу. Таким чином, з'ясування норм права можна умовно поділити на дві частини. *По-перше*, це з'ясування норм права як певний процес мислення, спрямований на пізнання суб'єктом дійсного змісту правових норм. *По-друге* – з'ясування норм права як певний результат цього процесу.

З'ясування дійсного змісту норм права починається з процесу мислення, який здійснюється суб'єктом тлумачення за допомогою певних засобів і правил. У науковій літературі існує багато точок зору на зміст процесу з'ясування норм права. Деякі, наприклад Р.С. Рез, А.М. Апурін, вважають, що з'ясування мовного змісту правових норм становить єдиний логічний процес, який неможливо поділити на окремі частини, що ці частини не мають самостійного значення, і тому не можна говорити про існування окремо граматичного, систематичного та інших способів тлумачення норм права.

І.В. Михайловський поділяв процес з'ясування норм права на дві стадії: мовне та реальне тлумачення, яке, в свою чергу, включає логічне й систематичне з'ясування підстав закону. Такої ж думки дотримується Г.С. Прокоф'єв, який зазначає, що тлумачення норм права включає в себе два рівні аналізу: аналіз тексту й аналіз контексту. При цьому аналіз контексту включає дослідження реалій, які виходять за межі змісту тексту правової норми, але так чи інакше впливають на її дійсний зміст. Є.М. Трубецької і Ю.Г. Ткаченко не виділяють окремих способів з'ясування, а говорять лише про застосування при тлумаченні норм права певних прийомів.

Але більшість сучасних авторів, наприклад О.Ф. Черданцев, В.О. Котюк, Г.В. Назаренко, висловлюють ідею, що *зміст процесу з'ясування норм права полягає у способах тлумачення, які включають у себе певні конкретні прийоми і правила з'ясування*.

Розгляд з'ясування норм права як єдиного логічного процесу, який неможливо поділити на окремі самостійні способи, є не зовсім точним і методологічно неправильним. Норма права, будучи частиною правової дійсності, має певні сфери свого буття. Тому при з'яванні дійсного змісту норми права суб'єкт тлумачення досліджує її з різних

боків, у різних сферах її буття, застосовуючи відповідні прийоми і правила. Висновки при цьому можуть повністю узгоджуватися між собою, доповнювати, поглиблювати один одного, а можуть і не співпадати. Неспівпадання висновків, як вірно відзначає А.С. Піголкін, «...пояснює, зокрема, необхідність в окремих випадках розширеного й обмеженого тлумачення мовного змісту правових норм. Якщо ж вважати з'ясування правових норм єдиним, неподільним процесом, то доведеться відкинути можливість отримання в процесі тлумачення самостійних висновків та їх співставлення між собою. Отже, питання про обмежене та розширене тлумачення залежає у повітрі».

Поділ процесу з'ясування норм права на окремі стадії також здається не зовсім вдалим, бо існування стадій передбачає дотримання суб'єктом тлумачення суворої послідовності застосування прийомів і правил з'ясування. Водночас ці засоби, залежно від особливостей дослідження, цільового призначення тлумачення норм права, можуть використовуватися паралельно або в різній послідовності. Крім того, надання переваги семантичній сфері буття права над іншими і, як наслідок, виділення мовного тлумачення чи текстового аналізу над усіма засобами навряд чи є доцільним. З іншого боку, поділ процесу з'ясування норм права лише на конкретні прийоми без об'єднання їх у способи за певними підставами може значно ускладнити сам процес з'ясування. Тому ми дотримуємося поглядів більшості вчених щодо здійснення процесу з'ясування норм права за допомогою певних способів тлумачення, які складаються з конкретних прийомів та правил дослідження правових норм.

Для подальшої характеристики з'ясування норм права необхідно визначити поняття способу тлумачення. В юридичній літературі існують його різні визначення. Так, А.С. Шабуров вважає, що спосіб тлумачення норм права – це сукупність прийомів і засобів, які використовують для встановлення змісту норм права. В.В. Лазарев визначає спосіб тлумачення як відносно окремі сукупності прийомів аналізу правових актів. М.М. Вопленко вважає, що спосіб тлумачення норм права – поняття більш змістовне, яке має низку технічних прийомів і засобів пізнання. Всі ці дефініції способу тлумачення правових норм є, по суті, правильними, проте потребують певного уточнення.

Спосіб тлумачення норм права – це об'єднані за певними підставами і наявністю спільних рис у відносно відокремлену

сукупність конкретні прийоми і правила пізнання, необхідні суб'єкту тлумачення для з'ясування дійсного змісту правової норми.

Отже, для виділення певних способів тлумачення потрібно, по-перше, визначити необхідні конкретні прийоми і правила пізнання норм права, по-друге, обґрунтувати підстави їх об'єднання у способи тлумачення. Проблема визначення необхідних прийомів і правил з'ясування правових норм та обґрунтування підстав їх об'єднання у способи тлумачення має важливе значення для юридичної науки, її вирішення дасть можливість упорядкувати методологію тлумачення і, як наслідок, підвищити його якість та ефективність.

У правовій літературі ця проблема не вирішена. Існує багато думок щодо визначення прийомів і правил з'ясування норм права та обґрунтування їх об'єднання у способи з'ясування. При цьому деякі науковці визначають підстави визначення прийомів і правил з'ясування норм права та їх об'єднання у способи, але більшість авторів це питання, на жаль, узагалі не розглядає. Так, А.С. Піголкін, В.М. Хропанюк при визначенні правил і прийомів з'ясування норм права та їх об'єднання у способи виходять із предмета тлумачення, поділяючи його на саму норму права, її правові та неправові зв'язки. Як наслідок вони виділяють три самостійні способи тлумачення: текстове, або граматичне, систематичне й історико-політичне.

М.М. Вопленко при визначенні таких підстав спирається на головні сфери буття права: систему загальних правових приписів, мову права, правові відносини, правосвідомість, виділяючи відповідно систематичний, філологічний, історико-політичний та логічний способи тлумачення. Виокремлення цих способів, але без зазначення відповідних підстав, підтримує досить широке коло авторів: А.В. Венгеров, Л.І. Спірідонов, В.В. Копейчиков та ін.

О.Ф. Черданцев визначає прийоми і правила з'ясування норм права та об'єднує їх у способи тлумачення на підставі мови, системи, обставин генезису і функціонування, виділяючи при цьому мовний, систематичний, логічний, історичний і функціональний способи.

С.С. Алексеев звертає увагу на такі підстави, як текст нормативного акту, логічна структура думки законодавця, зв'язок правового припису з іншими та його місце в структурі права, обставини, що виражають соціально-політичний зміст правових приписів. Він виділяє граматичний, логічний, спеціально-юридичний, систематичний та історичний способи.

Я. Янев вказує на залежність способів тлумачення норм права від предмета тлумачення, яким виступає структура права, а саме: система права, джерела, правова норма. Структура права включає в себе мовну і логічну форми, гносеологічний зміст, їм відповідають мовний, логічний, систематичний та історичний способи тлумачення.

П.С. Елькінд виходить не з розрізнення об'єкта тлумачення, а з особливостей можливих методів, способів тлумачення, виділяючи на підставі цього граматичний, логічний, систематичний та історичний способи. Як бачимо, більшість авторів не подає обґрунтованих підстав для визначення прийомів і правил з'ясування норм права та їх об'єднання у способи тлумачення. При цьому вони, крім перелічених вище способів тлумачення, запропонованих у різних комбінаціях, називають додаткові способи. Так, А.С. Шабуров, В.В. Лазарев, П.О. Недбайло, виділяють як самостійний телеологічний спосіб. І.Є. Фарбер, заперечуючи проти самостійного існування граматичного і логічного способів тлумачення, виокремлює, в свою чергу, термінологічний. Е. Лейст як самостійний спосіб тлумачення називає логіко-юридичний прийом, який він вважає головним способом. А.І. Денісов виділяє політичний спосіб тлумачення норм права.

Таке становище в юридичній науці щодо визначення прийомів і правил з'ясування норм права та їх об'єднання у способи тлумачення призводить до того, що, з одного боку, необхідні прийоми і правила з'ясування правових норм не знаходять свого відображення в способах та процесі тлумачення, а з іншого – частина прийомів і правил дублюють один одного, оскільки використовуються у різних способах тлумачення, що не йде на користь ані теорії, ані практиці.

Ми вважаємо, що при визначенні прийомів і правил з'ясування норм права потрібно виходити насамперед із завдань та об'єкта тлумачення. Завданням тлумачення правових норм, як ми вже зазначили, є правильне, глибоке розуміння дійсного змісту норм права та наступне його розгорнуте, обґрунтоване пояснення. При цьому дійсним містом норми права й одночасно об'єктом тлумачення виступає воля законодавця, виражена в правовій нормі.

Розглядаючи суспільні відносини, які, на думку законодавця, вимагають правового регулювання, він формулює свою волю й ухвалює відповідну норму. При цьому він мислить логічно, використовуючи відповідні прийоми і правила. Його воля, як правильно відзначає С.С. Алексєєв, матеріалізується у нормі права,

надає їй певну логічну структуру. Отже, при тлумаченні норми права треба використовувати логічні прийоми і правила для з'ясування волі законодавця, вираженої в цій нормі.

Щоб воля законодавця могла регулювати суспільні відносини, вона повинна отримати зовнішній вираз, який виявляється у мові. Формулюючи норму права, законодавець використовує правила тієї мови, якою він видає норму права. Отже, за допомогою мови воля законодавця матеріалізується в нормі права, і це є другою ознакою об'єкта тлумачення. Відповідно, при тлумаченні необхідно використовувати мовні правила. Тут варто додати, що мова є однією з головних сфер буття права, тому можна дещо погодитися з думкою М.М. Вопленко щодо визначення прийомів і правил з'ясування правових норм відповідно до головних сфер буття права.

Суспільні відносини є досить складним, системним і багатогранним явищем суспільного життя, і законодавець, здійснюючи їх системне регулювання, створює тим самим систему права. Як правильно зазначає І.Н. Сенякін, «характеризуючи систему права, необхідно пам'ятати, що вона є явищем об'єктивним, яке складається не довільно, а в зв'язку з системою існуючих суспільних відносин... Законодавець... за допомогою правових приписів лише юридично оформлює потреби суспільного розвитку». Отже, при врегулюванні суспільних відносин законодавець мислить «системно», враховуючи при ухваленні правових норм багатогранність суспільних відносин. За рахунок цього воля законодавця набуває системного характеру. Тобто при тлумаченні норм права треба використовувати відповідні прийоми і правила. Існуючі думки, що підставами визначення прийомів і правил системного тлумачення є взаємозв'язки норм права, їх системний характер чи система права, мають вторинне значення. Першоосновою є багатогранність, взаємозв'язаність та системність суспільних відносин і, як наслідок, системний характер волі законодавця.

Під час розвитку суспільства з'являються нові відносини, відживають старі. Цей постійний рух зумовлює розвиток і самого права. Законодавець, регулюючи суспільні відносини, ухвалює нові правові норми, змінює чи доповнює існуючі, скасовує застарілі. Таким чином, як суспільство, так і право мають свою історію. Більше того, законодавець при формуванні своєї волі, спрямованої на урегулювання суспільних відносин, часто застосовує прийоми і правила, що досліджують генезис права. Як вивчення існування суспільства має

велике значення для розуміння та усвідомлення його рис, властивостей, шляхів розвитку, так і дослідження волі законодавця в розрізі її генетичного існування та розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норм права. Тому при тлумаченні правових норм слід використовувати історичні прийоми і правила.

Отже, ми обґрунтували підстави визначення необхідних прийомів і правил з'ясування норм права. Для наступного їх об'єднання у способи тлумачення потрібно визначити підстави такого об'єднання. В цьому аспекті можна погодитися з думкою П.С. Елькінда, який пише: «Але об'єкт усіх прийомів тлумачення один: це – державна воля, яка міститься в нормативних актах. Методи ж, способи з'ясування цієї волі різні. При розмежуванні прийомів тлумачення треба виходити не з розбіжностей об'єкта тлумачення, а з особливостей можливих методів, способів тлумачення». Справді, підставами об'єднання прийомів і правил з'ясування норм права у способи тлумачення є певний бік об'єкта тлумачення, що досліджується цими прийомами й правилами, та властиві їм спільні риси й ознаки.

З указаних вище підстав можна визначити способи тлумачення норм права, а саме логічний, мовний, системний та історичний. Саме їх застосування необхідно для глибокого й правильного з'ясування дійсного змісту правових норм.

Використовуючи ці способи тлумачення, суб'єкт приходять до певних результатів з'ясування норм права. В теорії існують різні характеристики результату з'ясування норм права. С.С. Алексєєв вважає, що результат з'ясування дійсного змісту норми права повинен мати такі характеристики, як ясність і визначеність. П.О. Недбайло наполягав на такій характеристиці результату з'ясування, як правильність. Цієї думки дотримується й А.С. Піголкін. Л.Д. Воеводін зазначає, що результат з'ясування повинен бути істинним, що і є його характеристикою. Очевидно, всі вказані характеристики мають бути властиві результату з'ясування норм права. Водночас терміни, якими автори характеризують результат з'ясування, самі по собі є досить невизначеними і суб'єктивними. Скажімо, така характеристика, як ясність результату з'ясування, заснована на впевненості конкретного інтерпретатора в тому, що він ясно з'ясував зміст норми права. Таке означення має вторинний суб'єктивний характер.

Узагальнюючи наведені думки, можна констатувати, що результат з'ясування має бути адекватним дійсному змісту правової

норми тоді він буде правильним і істинним, ясним і визначеним. Щоб переконатися, що результат з'ясування норми права адекватний дійсному її змісту, суб'єкт тлумачення повинен перевірити його за допомогою певних критеріїв. У теорії їх називають критеріями істинності і правильності результатів тлумачення. Це визначення можна визнати гідним для використання, хоча точніше буде сказати: «Критерії адекватності результату з'ясування дійсному змісту норми права».

Отже, *результат з'ясування норми права* можна визначити як висновки, до яких дійшов суб'єкт тлумачення в процесі з'ясування норми права за допомогою всієї сукупності способів тлумачення, адекватних дійсному змісту норми права та таких, що відповідають критеріям істинності і правильності результату тлумачення.

Результат з'ясування норм права повинен задовольняти дві повноцінні вимоги: бути адекватним дійсному змісту норми права та відповідати критеріям істинності і правильності результату тлумачення.

2. ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ НЕОБХІДНИХ ПРИЙОМІВ, ПРАВИЛ ТА СПОСОБІВ. З'ЯСУВАННЯ ПРАВОВИХ НОРМ

В правовій літературі загальноприйнятою є класифікація тлумачення норм права за обсягом. При цьому, як правило, розрізняють такі види: буквальне, розширене та обмежене тлумачення. На нашу думку, вказані види є результатом з'ясування дійсного змісту норм права, тому що до їх виділення суб'єкт приходить, аналізуючи саме результат з'ясування норми права. Однак не всі автори погоджуються з цією точкою зору. Чимало вчених (А.С. Шабуров, В.М. Хропанюк, А.В. Осипов та ін.) відносять буквальне, розширене й обмежене тлумачення до результату тлумачення норм права. Інші автори, наприклад С.О. Комаров, вважають, що буквальне, розширене й обмежене тлумачення становлять окрему частину тлумачення нарівні із з'ясуванням і роз'ясненням, і називають її інтерпретацією. Є й такі, скажімо Г.В. Назаренко, що відносять буквальне, розширене й обмежене тлумачення до процесу роз'яснення дійсного змісту норм права.

Наведені думки здаються нам не зовсім точними. Справді, можна розглядати буквальне, розширене й обмежене тлумачення як його результат, але точнішим буде вважати їх результатом саме з'ясування з

наведених вище причин. Не можна погодитись і з С.О. Комаровим, бо поняття «інтерпретація» має значно ширший зміст, ніж вкладає в нього автор. Крім того, слід наголосити, що за змістом частини тлумачення – це певні види діяльності, а зазначені види є результатами цієї діяльності і не можуть бути об'єднані в окрему частину тлумачення норм права. Ще більше заперечень викликає точка зору Г.В. Назаренко із приводу віднесення буквального, розширеного й обмеженого тлумачення до роз'яснення норм права. Роз'яснювати можна тільки дійсний зміст норми права, який завжди має бути адекватним волі законодавця, і ні про яке розширене чи обмежене роз'яснення дійсного змісту норми права не може бути і мови. Наведені погляди, особливо останній, зумовлюють існування різних думок щодо змісту результату з'ясування норм права.

Чимало вчених узагалі заперечують існування названих видів тлумачення норм права (В.П. Марчук, С.А. Голунський, М.С. Строгович, А.О. Герцензон). Вони обґрунтовують це тим, що обсяг норми права визначається законодавцем і може бути змінений тільки ним; в іншому випадку зміна обсягу норми при тлумаченні неминуче спричинить шкоду законності. Таку небезпеку становить розширене тлумачення, яке є не чим іншим як виходом за встановлені законодавцем межі норми права. Правильним може бути лише тлумачення, адекватне змісту норми права. Деякі науковці, наприклад Р. Сакко, С. Фридман, Є. Зайковський, взагалі заперечують об'єктивний зміст норми права, незалежний від суб'єкта тлумачення. Вони вважають, що сам суб'єкт приписує певне значення нормі права або конструює її, створюючи своєрідну мову права; тлумачення не може мати на меті розкриття мовного змісту, бо його не має і сам закон. М.Г. Авдюков і К.І. Комісаров заперечують реальність випадків неспівпадань букви і змісту закону. При цьому вони трактують розширене і обмежене тлумачення як явище, що не узгоджується з принципом законності. У М.Г. Авдюкова також помічаємо сплутування результату тлумачення із його способом або сприйняття розширеного чи обмеженого тлумачення як розширення чи обмеження дійсного змісту норми права.

Ці думки вказаних авторів є неправильними. При здійсненні тлумачення завданням суб'єкта є з'ясування дійсного змісту норми права за допомогою всієї сукупності способів тлумачення. При застосуванні тільки мовного способу суб'єкт тлумачення з'ясовує

норму права безпосередньо і приходять до висновків, які безпосередньо впливають із її буквального тексту. Різні автори по-різному називають такі висновки. Так, Я.М. Брайнін застосовував термін «буквальне вираження», А.С. Шляпочников – «текстуальне вираження норми права». Але при з'ясуванні змісту норми права суб'єкт не обмежується лише мовним способом, а використовує й інші. При цьому він приходять до висновків, які походять із комплексного застосування всієї сукупності способів тлумачення. Ці висновки С.С. Алексєєв називає «дійсною волею законодавця», П.О. Недбайло – «думками законодавця», А.С. Шголкін – «дійсним змістом».

Отже, при порівнянні суб'єктом тлумачення висновків, які безпосередньо впливають із буквального тексту норми, з висновками, встановленими в результаті застосування всієї сукупності способів тлумачення, може статися, що дійсний зміст норми права буде ширшим чи вужчим за безпосереднє її розуміння. І тільки в цих випадках можна говорити про розширене чи обмежене тлумачення норми права. Якщо ж дійсний зміст норми співпадає з безпосереднім розумінням її тексту, має місце адекватне тлумачення. При цьому, як це видно з вищенаведеного, ні про який вихід за встановлені законодавцем межі правової норми і загрозу порушення законності не йдеться. Ось чому не зовсім коректним буде говорити про різні види результату тлумачення. *Результат з'ясування норми права має бути один – адекватний волі законодавця, а порівняльні висновки, отримані в результаті безпосереднього розуміння тексту норми права і встановлені після застосування всієї сукупності способів і прийомів тлумачення, можуть бути адекватними, розширеними чи обмеженими.*

Отримавши результат з'ясування, суб'єкт повинен перевірити його на адекватність дійсному змісту норми права за допомогою певних критеріїв. Такими критеріями Н.П. Полянський вважає правосвідомість; Л.Д. Воєводін – політику держави; П.О. Недбайло – закон, що тлумачиться. Інший критерій пропонує П.С. Елькінд – це «... найповніша й найточніша відповідність суджень інтерпретатора вираженій у правовій нормі державній волі».

Зазначені міркування нам здаються не зовсім коректними. Правосвідомість не може бути критерієм правильності результату тлумачення через суб'єктивність цього поняття, натомість норма права має єдиний дійсний зміст, який не залежить від правосвідомості

окремого суб'єкта. Тому говорити, що критерієм адекватності результату тлумачення є правосвідомість, значить визнавати існування незліченної множини таких критеріїв, а фактично – відсутність будь-якого критерію. Політика держави теж не може виступати критерієм істинності і правильності результату тлумачення, бо, як правильно зазначає О.Ф. Черданцев, «...політика держави знаходить вираження в ... законах. У цьому випадку критерієм правильності, отже, можна розглядати сам закон, що тлумачиться. Якщо ж питання торкається ... напрямів політики, які не знайшли відображення в законі, то аргументи політики ... слугуватимуть не критерієм правильності тлумачення закону, а підставою пристосування закону до ідей ... політики, що змінилися». Щодо позиції П.О. Недбайла про те, що критерієм адекватності результату тлумачення є сам закон, то виходить, що результат тлумачення виступатиме власним критерієм. Адже для того щоб норма права могла стати критерієм результату тлумачення, вона має бути з'ясована. З'ясування норми виражається у сукупності висновків про її дійсний зміст. Але вони-то й підлягають оцінці з точки зору істинності і правильності. Критерієм адекватності результату тлумачення може виступати зміст норми права, але саме він і виражений у тлумаченні. В кінцевому рахунку, зміст норми права є власним критерієм. Повна і точна відповідність суджень інтерпретатора волі законодавця, вираженої в нормі права, є не чим іншим як обов'язковою характеристикою, необхідною рисою результату тлумачення, але в жодному разі не критерієм його істинності і правильності. Щоб результат тлумачення був істинний і правильний, судження, в яких він виражений, мають бути адекватними дійсному змісту норми права, волі законодавця. Проте, щоб стверджувати, що така відповідність притаманна судженням суб'єкта тлумачення, і необхідні певні критерії. Критерієм істинності і правильності тлумачення в кінцевому підсумку є загальнолюдська практика. Конкретнішими критеріями, як зазначає О.Ф. Черданцев, «... можна вважати юридичну практику, практику мовного спілкування і логічну правильність як опосередкування практики».

3. РОЗ'ЯСНЕННЯ ЯК ДРУГА ЧАСТИНА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМИ ПРАВА

Тепер розглянемо другу частину тлумачення норм права. Як ми вже визначили у попередніх лекціях, *роз'яснення норм права* – це певна

діяльність суб'єкта тлумачення, яка має зовнішній вираз і спрямована на пояснення третім особам дійсного змісту правової норми, а також результат цієї діяльності. Роз'яснення норм права, як і з'ясування, можна розглядати в двох аспектах: як інтелектуально-вольовий процес, спрямований на роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам, і як результат цього процесу.

Аналізуючи роз'яснення як інтелектуально-вольовий процес, доцільно встановити підстави його класифікації і види. У правознавстві загальноприйнятим є поділ роз'яснення норм права на офіційне і неофіційне. Проте необхідно визначити підстави цієї класифікації. Багато вчених, точки зору яких ми поділяємо (Р.З. Лівшиц, О.Е. Лейст, І.Є. Фарбер), здійснюють класифікацію вказаних видів роз'яснення норм права залежно від його юридичної сили. А.С. Ніабуров, В.В. Лазарев, В.М. Хропанюк, П.А. Сорокін виділяють офіційне і неофіційне роз'яснення залежно від суб'єкта тлумачення. А.С. Піголкін проводить таку класифікацію за юридичними наслідками.

Це питання не є чисто термінологічним і вимагає детальнішого розгляду. Неправильно класифікувати роз'яснення норм права на офіційне і неофіційне, залежно від суб'єкта тлумачення. Адже цих суб'єктів існує величезна кількість. Умовно вони є офіційними і неофіційними, але для розуміння сутності роз'яснення такий підхід нічого не дає, оскільки роз'яснення норм права, дане тим самим суб'єктом, в одному випадку, може бути офіційним, в іншому – неофіційним. Це залежить від обсягу повноважень на тлумачення правових норм, якими наділений даний суб'єкт. Саме ці повноваження та їх обсяг зумовлюють юридичну силу роз'яснення, даного певним суб'єктом тлумачення. Не зовсім точно проводити класифікацію видів роз'яснення за юридичними наслідками, тому що вони насамперед залежать від юридичної сили, яку має роз'яснення норм права.

Класифікацію роз'яснення норм права можна здійснювати й на інших підставах. Зокрема, загальноприйнятим є поділ роз'яснення на нормативне і казуальне. На підстави цієї класифікації теж існують різні думки. Деякі вчені, наприклад А.С. Шабуров, поділяють роз'яснення на нормативне і казуальне, залежно від стадії правового регулювання, на якій здійснюється роз'яснення. Інші автори, такі як В.В. Лазарев, вважають коректнішим виокремлювати зазначені види роз'яснення залежно від сфери дії актів тлумачення норм права. В.М. Хропанюк,

О.Е. Лейст пропонують класифікувати роз'яснення на нормативне і казуальне, виходячи з обсягу його застосування.

Ми вважаємо не зовсім правильним поділяти роз'яснення норм права на нормативне і казуальне залежно від стадії правового регулювання. Адже нормативне і казуальне тлумачення може здійснюватися на стадії реалізації в тому числі і застосування норм права та інших стадіях правового регулювання. Крім того, ця підстава не виражає сутності поділу. Це ж стосується і класифікації тлумачення залежно від сфери дії актів роз'яснення. Нормативне і казуальне роз'яснення можуть бути як офіційними, так і неофіційними, при цьому сфери їх дії бувають різними. Більш правильним буде поділ роз'яснення на нормативне і казуальне залежно від характеру його дії. Воно може мати індивідуальний характер дії і поширюватися на конкретний казус або загальний і поширюватися на необмежену кількість випадків. Водночас доцільно класифікувати роз'яснення на нормативне і казуальне залежно від обсягу застосування тлумачення. Вимагають певного уточнення і самі терміни розглянутих видів тлумачення «нормативне» і «казуальне», про що буде сказано у відповідному підрозділі цього розділу.

Отже, ми визначили дві головні підстави класифікації роз'яснення норм права. Проаналізуємо першу з них – поділ роз'яснення правових норм на офіційне і неофіційне. Його підтримують В.В. Копейчиков, В.В. Лазарев, В.М. Хропанюк та ін. Але є автори, наприклад П.С. Елькінд, які називають інші види роз'яснення – легальне, судове і доктринальне. Це не зовсім вдале міркування. По-перше, такий поділ не дає можливості виявити загальні риси цих видів, а по-друге, не окреслює коло ознак, що відрізняють один вид роз'яснення від іншого. Адже, правильно зауважує І.Є. Фарбер, «хіба судове чи легальне роз'яснення норми права виключає наукову трактовку такої норми, або хіба судове роз'яснення норм права не є легальним».

Щодо другої підстави класифікації роз'яснення, вважаємо за доцільне зосередити увагу на питаннях, які в науці не отримали єдиного вирішення. Деякі вчені (А.С. Піголкін, С.О. Комаров, В.В. Копейчиков) виділяють нормативне і казуальне роз'яснення норм права лише в межах офіційного тлумачення. Ми не погоджуємося з такою точкою зору, бо нормативне і казуальне роз'яснення можна давати як при офіційному, так і неофіційному тлумаченні. Є автори, наприклад А.С.

Піголкін, які вважають, що казуальне тлумачення здійснюють лише тоді, коли поставлена спеціальна мета – роз'яснити дійсний зміст норми права. Цю позицію підтримує також В.М. Хропанюк, який зазначає, що казуальне тлумачення має місце тільки тоді, коли рішення нижчих правозастосовуючих органів за конкретними юридичними справами є неправильними і виникає необхідність дати казуальне роз'яснення вищому органу С.С. Алексеев, Л.С. Явіч, А.С. Шляпочников, Н.Л. Гранат обстоюють іншу точку зору з цього питання. Так, Н.Л. Гранат пише: «Необхідно погодитися з думкою тих авторів, які вважають, що казуальне тлумачення має місце в будь-якому випадку, коли посадова особа застосовує норму права до конкретного факту, оскільки в будь-якому рішенні завжди існують посилання на певну норму права, елементи її тлумачення та його результат».

Наведені точки зору, по суті, є правильними, але вимагають певного уточнення. Ми вважаємо не зовсім точним твердження, що казуальне тлумачення має місце лише в тому разі, коли поставлено спеціальну мету – роз'яснити дійсний зміст норми права. Правозастосовуючий суб'єкт може давати казуальне тлумачення зі спеціальною метою – роз'яснити іншим особам дійсний зміст норми в плані її застосування до конкретного факту. Водночас цей суб'єкт може давати й, як правило, дає казуальне роз'яснення цієї норми і з іншою метою, наприклад, для належної мотивації застосування даної норми права до конкретного факту, водночас є не поодинокі випадки, коли суб'єкт застосовує правову норму до конкретного випадку без надання її казуального роз'яснення через те, що воно не входить до завдань діяльності такого суб'єкта. Тому твердження, що казуальне тлумачення має місце завжди, коли суб'єкт застосовує норму права до конкретного факту, не є точним. Просте посилання в рішенні на певну норму права навряд чи можна вважати її казуальним роз'ясненням.

Тепер перейдемо до розгляду офіційного роз'яснення норм права. На нашу думку його можна поділити на два види – автентичне і делеговане. Але багато вчених, О.І. Спиридонов В.В. Лазарев, С.О. Комаров, використовують іншу назву цих видів – автентичний і легальний. Це не зовсім вдале застосування термінів. Воно не висвітлює сутності цих понять і призводить до протиставлення автентичного і легального роз'яснень. Хіба автентичне роз'яснення норм права не є легальним?

Неофіційне роз'яснення норм права прийнято класифікувати на доктринальне, професійне і побутове.

Неофіційне роз'яснення не має юридичної сили і формально не є обов'язковим для виконання, але його значення полягає в правильності, обґрунтованості, ясності та адекватності дійсній волі законодавця, вираженій у нормі права. При відповідності цим вимогам неофіційне роз'яснення, по суті, є обов'язковим як обов'язкове для суб'єкта тлумачення правильне розуміння дійсного змісту норм права.

Другою частиною роз'яснення норм права є його результат. Він отримує зовнішній вираз у певному акті роз'яснення. При цьому під терміном «акт» розуміють не тільки письмовий документ, а й усні пояснення дійсного змісту норми права. Будь-яке роз'яснення норми права (офіційне і неофіційне, нормативне і казуальне) завжди закінчується відповідним актом роз'яснення. Акти неофіційного роз'яснення не мають юридичної сили, формально обов'язкового характеру, а, по суті, є рекомендаціями іншим суб'єктам щодо розуміння дійсного змісту норм права.

Що ж до юридичної природи актів офіційного роз'яснення, то в правовій науці існує чимало поглядів, часто не досить точних та правильних. Так, А.С. Шабуров визначає акти офіційного роз'яснення як правові інтерпретаційні акти, видані компетентним органом, які мають обов'язковий характер і є невід'ємними від нормативного акту, що тлумачиться. При цьому приписи загального характеру, представлені в актах офіційного тлумачення, автор вважає не нормами, а правоположеннями, які мають юридичне значення. Водночас правозастосовуючі органи, на думку автора не можуть посилатися на акти офіційного роз'яснення як на підставу свого рішення, але повинні їх урахувувати при розгляді конкретних справ.

В.М. Хропанюк також вважає, що акти офіційного роз'яснення норм права є правовими інтерпретаційними актами. Але він каже, що інтерпретаційні акти, з одного боку, є роз'ясненням дійсного змісту норми права, а з іншого – конкретизацією її приписів. Як наслідок, автор поділяє акти офіційного тлумачення на інтерпретаційні акти правотворчості, які, будучи офіційними роз'ясненнями, є водночас джерелами права, бо містять конкретизуючі норми, та на індивідуальні, що є своєрідною формою юридичної практики, узагальненням досвіду застосування права.

С.О. Комаров вважає акти тлумачення правовими інтерпретаційними актами, які містять конкретизуючі нормативні приписи, що роз'яснюють юридичні норми. Особливість інтерпретаційних актів полягає в тому, що вони діють спільно з нормативними, в яких є норми, що тлумачаться. Автор поділяє акти тлумачення на два види: інтерпретаційні акти правотворчості і акти правозастосування.

А.С. Піголкін не виділяє акти тлумачення в окремий вид правових актів. Він вважає, що вони є невід'ємною складовою норм права, що тлумачаться. При цьому акти тлумачення не мають самостійного значення і повністю поділяють долю нормативного акта. Автор розрізняє акти нормативного і казуального тлумачення правових норм.

П.О. Недбайло свого часу підкреслював, що, крім індивідуальних і нормативних, існує особливий вид актів – інтерпретаційні, які не породжують конкретних правовідносин, проте й не мають нових норм, не є джерелами права, через що не належать до індивідуальних, ані до нормативних. Автор виокремлював акти тлумачення в самостійну групу «юридичних засобів правильного й ефективного застосування норм права».

Болгарський учений Б.П. Спасов відносить акти тлумачення до особливої категорії ненормативних актів, які, в свою чергу, поділяються на загальні та індивідуальні.

М.М. Вопленко вважає акти тлумачення норм права різновидом допоміжних актів, що містять організаційно-допоміжні правила розуміння і застосування норм права і не є джерелами права.

Зазначені точки зору не достатньо точно та правильно висвітлюють проблему юридичної природи актів тлумачення. Це не в останню чергу зумовлено надто широким розумінням авторами завдань тлумачення та його місця в правовому регулюванні. Безсумнівно, характеристика акту тлумачення норм права нерозривно пов'язана з такою узагальнюючою категорією, як правовий акт.

Термін «правовий акт» є багатозначним і використовується для означення цілої низки юридичних понять та явищ, а саме:

- правомірної дії або події, тобто юридичного факту, який є підставою для настання будь-яких юридичних наслідків;

- результату правомірної дії, наслідку правотворчої або владної індивідуально-правової діяльності (юридичні норми, індивідуальні приписи);

- юридичного документа, тобто зовнішнього, словесно оформленого вираження волі, що закріплює правомірні дії чи події та їх результат.

Слід відзначити, що для дослідження юридичної природи актів офіційного тлумачення як результату роз'яснення норм права застосовують останнє поняття правового акту. Тому для якіснішого дослідження юридичної природи актів тлумачення норм права необхідно визначити існуючі види юридичних документів. Залежно від того, які головні елементи системи права виражають правові акти, розрізняють такі їх види:

- нормативні юридичні акти (акти компетентних право-творчих органів);

- інтерпретаційні акти нормативного або загального характеру, до яких належать і акти офіційного тлумачення;

- акти застосування права (державно-владні акти, що виражають індивідуально-правову діяльність компетентних органів);

- акти реалізації прав і обов'язків (акти-документи, що виражають автономні рішення окремих осіб, правомірні дії, які завершують функціонування механізму правового регулювання).

Ми вважаємо, що вказана класифікація правових актів є не достатньо повною і вимагає уточнення. Враховуючи наявні суттєві розбіжності в змісті, значенні та місці в правовому регулюванні, які існують між тлумаченням норм права та їх юридичною конкретизацією, буде правильним доповнити наведену класифікацію правових актів таким чином:

- нормативні юридичні акти;

- конкретизаційні юридичні акти;

- акти тлумачення норм права як загального, так й індивідуального характеру. Крім актів тлумачення Індивідуального характеру, коли його дають зі спеціальною метою роз'яснити дійсний зміст норми права щодо конкретного казусу, на нашу думку, акти застосування норм права, які теж мають роз'яснення дійсного змісту норм права щодо конкретних фактів, необхідно в частині індивідуальних роз'яснень теж відносити до актів тлумачення;

- акти застосування норм права;
- акти реалізації права.

Правові акти, що містять юридичні правила, які конкретизують чинні норми права та вносять у них певний новий елемент регулювання суспільних відносин, слід відносити до конкретизаційних. Акт тлумачення не повинен уносити в норми права нічого нового, оскільки він, як правильно підкреслює П.М. Рабінович, є лише своєрідною «розверткою» змісту та значення юридичної норми. Отже, акт тлумачення може передбачити лише положення, які розгорнуто, обґрунтовано пояснюють дійсний зміст норм права.

Ми погоджуємося з думкою А.В. Міцкевича, що «правова норма – це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формально визначених приписах...». Тлумачення не встановлює будь-яких правил соціальної поведінки, тому акт тлумачення не може мати правових норм та бути джерелом права. Деякі автори, наприклад О.Ф. Черданцев, В.М. Хропанюк, вважають, що акт тлумачення – це нормативний акт, який містить інтерпретаційні норми, тобто норми про норми, є нібито джерелом права. Цю точку зору підтримують і деякі вітчизняні вчені, вказуючи на ознаки всезагальності, неперсоніфікованості адресата, невичерпуваності дії одноразовим застосуванням, які характерні як нормативним актам, так і актам тлумачення. Погоджуючись із притаманністю актам тлумачення наведених ознак, вважаємо за необхідне наголосити, що визначальною ознакою нормативного акту є наявність у ньому норм права. Акт тлумачення не може мати ніяких норм права, бо встановлення правил поведінки суб'єктів суспільних відносин не входить до змісту тлумачення права, головним завданням якого є з'ясування та наступне роз'яснення правових норм. Якщо припустити, що акт тлумачення містить правові норми, тоді прийдеться визнати право на встановлення правових норм за суб'єктами тлумачення, а послідовно право цих суб'єктів на правотворчість.

Дотримуючись поширеній у науці позиції, що джерелами права є офіційні форми вираження і закріплення правових норм, діючих у певній державі, ми вважаємо, що акт тлумачення не є джерелом права. Отже, доходимо першого висновку: акти тлумачення є ненормативними правовими актами, тобто не містять правових норм і не є джерелом права.

Викликає сумнів позиція М.М. Вопленка і Н.Л. Граната щодо існування окремої підсистеми актів тлумачення норм права. По-перше, системний характер правової норми, як і системність законодавства взагалі, зумовлена взаємопроникненням і взаємопов'язаністю системи суспільних відносин, що регулюються правом. При з'ясуванні дійсного змісту норми права суб'єкт тлумачення викриває всі її системні зв'язки. Результати такого з'ясування покладають в основу акту тлумачення. Тому він має зовсім іншу структуру, ніж норма права та нормативний акт, в якому вона є, а його положення не мають системного характеру. По-друге, як ми вже зазначали, далеко не всі правові норми потребують роз'яснення, тому недоречно говорити про існування підсистеми актів тлумачення норм права.

З іншого боку, не зовсім вдалою є думка А.С. Піголкіна, який вважає, що акт тлумачення норми права є її невід'ємною частиною. Справа в тому, що поняття «невід'ємна частина норми права» передбачає, що ця норма без такої частини не діє або має інший зміст. Але ж існування акту тлумачення ніяк не позначається на дійсному змісті норми права, що роз'яснюється. Водночас, акт тлумачення тісно пов'язаний із нормою права, проте цей зв'язок є підпорядкованим. По-перше, без норми права, яку він роз'яснює, акт тлумачення не може діяти. По-друге, акт тлумачення цілком поділяє долю норми права при її зміні, доповненні чи скасуванні.

Отже, зробимо другий висновок, а саме: акти тлумачення знаходяться в тісному функціональному та формальному підпорядкованому зв'язку з нормами права, які вони тлумачать.

На підставі отриманих результатів можна дати визначення акту тлумачення норм права. Це – вид правового акта, що містить загальні або індивідуальні правоположення, які, не являючись і нормами права, розгорнуто й обґрунтовано роз'яснюють їх дійсний зміст, не є джерелом права, але перебуває в тісному підпорядкованому зв'язку з нормою права, яку він тлумачить, і має обов'язковий характер.

Щоправда, проблема юридичної сили й обов'язковості актів тлумачення норм права є досить спірною. Деякі вчені, наприклад М.Г. Авдюков, висловлюють думку, що акти тлумачення, які видають органи судової влади, не мають юридичної сили і є рекомендаційними. Проте більшість науковців вважають, що акти тлумачення норм права, безсумнівно, мають юридичну силу й обов'язковий характер. Але при цьому окрему автори (М.М. Вопленко) зумовлюють наявністю

юридичної сили й обов'язкового характеру цих актів насамперед контрольно-наглядовими повноваженнями вищих органів, діяльність яких і полягає у виданні офіційних роз'яснень.

Ми бажаємо що юридична сила й обов'язковий характер актів тлумаченні зумовлені: 1) юридичними властивостями норми права та підпорядкованим зв'язком право-положень акту з нормою права; 2) наявністю наданих законодавцем певному суб'єкту повноважень на офіційне роз'яснення норм права і видання відповідних актів тлумачення.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. *Розкрити зміст з'ясування норм права як першої частини тлумачення?*
2. *Охарактеризуйте стадії та способи з'ясування норм права .*
3. *Дайте визначення способу тлумачення норм права.*
4. *В чому полягає проблема визначення необхідних прийомів, правил та способів з'ясування норм права?*
5. *Охарактеризуйте окремі способи з'ясування норм права.*
6. *Розкрити роз'яснення норм права як другої стадії тлумачення права.*
7. *Охарактеризуйте види роз'яснення норм права.*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла (28–29 берез. 2008 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І Франка, 2008. – 228 с.
2. Гончаров В. Граматологія та методологія тлумачення юридичних норм / В. Гончаров // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2010 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Юрид. ф-т ; [редкол.: А. М. Бойко та ін.]. – Л., 2010. – С. 8–9.
3. Дума В. В. Підходи до праворозуміння та реалізації правових норм / В. В. Дума // Правова інформатика. – 2009. – № 1. – С. 46–52.

4. Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. П. Євграфова. — Х, 2005. — 21 с.
5. Ленгер Я. І. Реформування правової системи України як засіб підвищення її ефективності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.0. 01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Я. І. Ленгер. — К., 2007. — 20 с.
6. Малента В. Доктринальне тлумачення норм права / В. Малента // Юрид. Україна. — 2008. — № 12. — С. 30–36. — Бібліогр. : с. 35–36.
7. Михайлович Д. М. Толкование закона : Моногр. / Д. М. Михайлович; Нац. ун-т внутр. дел. - Х., 2004. - 198 с. - Библиогр.: с. 185-196.
8. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики / М. П. Молибога // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2010. — № 2. — С. 42–46. — Бібліогр.: с. 45–46.

ТЕМА 4

СПОСОБИ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА КРИТЕРІЇ ТЛУМАЧЕННЯ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмної теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про способи тлумачення норм права. Для досягнення цієї мети необхідно охарактеризувати поняття логічного, мовного, системного та інших способів тлумачення права, критеріїв тлумачення тощо.

ПЛАН

1. Логічний спосіб тлумачення норм права
2. Мовний спосіб тлумачення норм права
3. Системний спосіб
4. Історичний спосіб тлумачення норм права
5. Інші способи тлумачення, що виділяють у правовій науці
6. Критерії адекватності результату тлумачення норм права

* * *

1. ЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

У попередніх лекціях ми визначили способи тлумачення, за допомогою яких суб'єкт з'ясовує дійсний зміст норм права – логічний, мовний, системний та історичний. Тепер вважаємо за доцільне проаналізувати зміст та сутність цих способів.

Логічний спосіб тлумачення норм права. Визначаючи суспільні відносини, які, на думку законодавця, вимагають правового регулювання розроблюючи й ухвалюючи конкретну норму права, законодавець використовує певні логічні прийоми і правила мислення. Його воля, матеріалізуючись у нормі права, має певну логічну структуру. Внаслідок цього при тлумаченні треба використовувати логічні прийоми і правила для з'ясування дійсної волі законодавця, вираженої у правовій нормі. Сукупність логічних прийомів і правил,

використання яких необхідно для з'ясування дійсного смислу норми права, становить зміст логічного способу тлумачення.

В юридичній літературі існують різні точки зору щодо змісту цього способу тлумачення. Є вчені, наприклад О.Ф. Черданцев, Н.Л. Гранат, які вважають логічне тлумачення процесом мислення, спрямованим на встановлення змісту норми права, відповіді на питання юридичного характеру, поставлене практикою, в результаті якого суб'єкт тлумачення за допомогою різних логічних прийомів оперує матеріалом тільки самої норми права, не звертаючись до інших засобів тлумачення. Інші автори, такі як П.О. Недбайло, наполягають на тому, що для з'ясування дійсного змісту норми права важливе значення має логічний зв'язок норм права, який відрізняється від системного тим, що зміст норми права розкривається тут не на підставі місця, яке займає норма в системі даного акту, а на основі загальних принципів законодавства, тобто ширшого зв'язку норм права. Таким чином розкривається глибший взаємозв'язок норм права за їх змістом і встановлюється зміст норми права вже на новому, вищому ступені. В цьому і полягає особливість логічного способу тлумачення, а саме: у співставленні правової норми, що тлумачиться, з іншими нормами в аспекті загальних вимог права.

Зазначені погляди не достатньою мірою відображають сутність логічного способу тлумачення. Логічні прийоми і правила суб'єкт застосовує для дослідження як самої норми права, так і її правових та неправових зв'язків. У цьому разі логічні прийоми і правила застосовуються поряд і в тісному зв'язку з прийомами й правилами граматичного, системного та історичного способів тлумачення. Тому твердження, що в процесі логічного тлумачення суб'єкт оперує матеріалом тільки самої норми права, є надто вузьким і фактично призводить до протиставлення логічного та інших способів тлумачення, на чому й наполягають деякі вчені, за перечуючи самостійне існування логічного способу тлумачення. Водночас не зовсім правильно вважати, що в такий спосіб досліджується логічний зв'язок між нормами права для розкриття змісту певної правової норми на основі загальних принципів законодавства. Справді, при виведенні загальних правових принципів із сукупностей відповідних норм права застосовують і логічні прийоми та правила. Але ж ці загальні принципи знаходяться не будь-де, а саме в системі права. При цьому норма права, що тлумачиться, має певні системні зв'язки з іншими правовими

нормами, в тому числі з тими, в яких є загальні принципи. Відповідно, при дослідженні цих зв'язків необхідно використовувати прийоми і правила системного тлумачення. Крім того, іноді зв'язки норми права, що тлумачиться, з іншими нормами, особливо, які мають загальні принципи права, є слабо функціональними (тобто, мають віддалений, опосередкований характер). Такі зв'язки суб'єкт тлумачення повинен враховувати, коли отримані результати тлумачення здаються неоднозначними.

На жаль, більшість авторів не визначає і не розкриває конкретних прийомів і правил логічного тлумачення норм права. Звичайно, при використанні цього способу суб'єкт тлумачення повинен застосовувати закони та правила, розроблені формальною і діалектичною логікою, наприклад, закони тотожності, суперечності, виключення третього, достатньої підстави. Крім того, правова наука (О.Ф. Черданцев, В.О. Котюк, І. Мак-Леод, Є.В. Васьковський, З. Зембінський) виділяє *низку прийомів логічного тлумачення норм права, які варто розглянути уважніше.*

Логічне перетворення. Необхідність застосування логічних перетворень походить з особливостей мовного формулювання норм права. Формулювання норми права у вигляді граматичного речення в більшості випадків не відповідає повністю нормі права, яка ним передбачена. Така невідповідність може полягати, наприклад, у тому, що суб'єкт норми права не співпадає з підметом речення, або граматична форма речення, яке містить норму права, не точно виражає кількісний бік цієї норми.

Слід зазначити, що більшість операцій логічного перетворення проводяться досить легко та не викликають ускладнень для суб'єкта тлумачення. Але при цьому вони залишаються реальними логічними операціями мислення, а свідоме їх використання може принести лише користь для з'ясування дійсного змісту норм права.

Висновки з норм. У теорії цей прийом має різні визначення. О.Ф. Черданцев називає його виведенням норм із норм. За Є.В. Васьковським, це – логічний розвиток норм. Наведені визначення видаються не зовсім точними. Суб'єкт тлумачення при з'ясуванні дійсного змісту норм права не може створювати нові норми, в тому числі шляхом виведення їх з інших норм права. Зазначені погляди в багатьох випадках зумовлюють існування протилежних точок зору. Так, А.С. Шляпочніков і Я.М. Брайнін вважають, що логічний розвиток

норм права – це самостійний процес, який нічого спільного з їх тлумаченням не має, бо є процесом створення нових правових норм. Тому ми вважаємо більш вдалою назву цього прийому як логічні висновки з норм права.

Щодо позиції А.С. Шляпочнікова і Я.М. Брайніна, то треба зауважити, що юридична конкретизації норм права не належить до завдань тлумачення, про що мій вже вказували. Водночас при тлумаченні норм права не виключається логічна конкретизація, яка неможлива без отримання логічних висновків із норм права. Тому потрібно розрізнати логічні висновки як прийом логічного тлумачення та логічний розвиток норм права як спосіб юридичної конкретизації. При цьому логічні висновки з норм права обов'язково мають узгоджуватися з висновками, отриманими за допомогою прийомів і правил інших способів тлумачення. В правовій літературі пропонують різні напрями застосування цього прийому. Є.В. Васьковський виділяв такі напрями, як повна індукція та проста дедукція. При повній індукції з сукупності норм права певного роду отримують загальний принцип. У цьому разі нічого нового, крім того, що вже є в нормах права, не створюється, а лише виводиться загальне положення щодо сукупності низки норм права. Застосування цього напрямку необхідно, наприклад, коли суб'єкт у процесі системного способу тлумачення використовує принципи права, особливо, якщо вони не сформульовані в окремій нормі. Просту дедукцію застосовують для виведення конкретних логічних висновків із загальних юридичних принципів.

З. Зембінський пропонує такий напрям, як *логічне прямування норми з норми*. Він вирізняє його від інструментального, заснованого на причинних зв'язках явищ, виділяючи при цьому правила інструментального зобов'язання та інструментальної заборони. Найпростішим прикладом логічного прямування норми із норми, на думку автора, є прямування норми конкретної із загальної. Отримання конкретних логічних висновків із загальної норми права може здійснюватися за різними ознаками цієї норми.

Щодо інструментального прямування норми з норми З. Зембінський відзначає, що, якщо законодавець встановив норму права, яка приписує будь-кому реалізувати певний стан речей, то можна визнати, що інструментально з цієї норми права походить, по-перше, норма, яка приписує здійснювати все, що є необхідною умовою виникнення саме цього результату; по-друге, норма, яка забороняє

здійснювати те, що є достатньою причиною, яка перешкоджає його виникненню. І. Мак-Леод при цьому оперує принципом «*expressio unius exclusio alterius*», тобто включення одного припускає виключення іншого.

Є.В. Васьковський теж виділяв указані *інструментальні висновки*, але називав їх висновками від умов до наслідків і навпаки та пов'язував їх з метою, формулюючи при цьому такі правила тлумачення: кому заборонена мета, тому заборонена й дія, яка веде до цієї мети; кому заборонена дія, тому заборонена й мета, до якої веде така дія, якщо такої мети неможливо досягти іншою дією; хто уповноважений на мету, той уповноважений і на дію, яка веде до цієї мети, якщо вона не може бути досягнена іншими діями; хто уповноважений на дію, той уповноважений і на мету, яка досягається цією дією. При застосуванні наведених правил треба мати на увазі, що одна й та сама мета може бути досягнень різними засобами, діями, а з іншого боку – однакові дії можуть бути використані для досягнення різних цілей. Тому законодавець, як правило, регламентує не тільки цілі, а й дії, за допомогою яких можуть бути досягненні такі цілі. Як правильно помічає О.Ф. Черданцев, указані правила слід застосовувати з урахуванням системного способу тлумачення, обмеження правом кола цілей, визначених дією, і кола дій для досягнення певних цілей. Без цих застережень застосування зазначених правил може призвести до неправомірних висновків.

Висновки a fortiori (умовиводи ступеня). Висновки *a fortiori* можуть бути викладені в двох правилах: хто уповноважений або зобов'язаний до більшого, той уповноважений або зобов'язаний до меншого; кому заборонено менше, тому заборонено більше. Ці висновки походять ще з доктрини римського права і традиційно належать до логічного способу тлумачення. Проте застосування вказаних висновків потребує деякого уточнення. Так, Є.В. Васьковський обґрунтовано пропонує доповнити їх вказівкою, що речі або відносини, які порівнюються, безумовно, повинні належати до одного класу або бути однорідними, інакше висновки *a fortiori* не припустимі. Хоча таке уточнення теж не скасовує суб'єктивізм при використанні цього правила, бо оцінка однорідності певних речей та відносин залежить від суб'єкта тлумачення, як і оцінка «більшого» чи «меншого». Як відзначає З. Зембінський, аргументи *a fortiori* можна розглядати як такі, що призводять до визнання як Діючих конкретних

висновків на основі загальної норми права при певних припущеннях щодо намірів законодавця. Отже, цінність наведеного правила з'ясування дійсного змісту норм права є відносною, бо вона певною мірою залежить від оцінок суб'єкта, а тому може використовуватися лише в сукупності з іншими способами тлумачення.

Висновки з понять. Норма права – це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формально визначених приписах. Загальний характер норм права виявляється у використанні законодавцем слів і термінів, які визначають не конкретні суб'єкти, явища, відносини, абстрактні, загальні поняття. Тлумачення норм права не обмежується простим пізнанням термінів та виразів або їх розумінням на рівні уявлень. Воно вимагає знання на рівні понять, тобто розчленованого, аналізованого. Поняття як логічна форма має певні зв'язки, які містять: зв'язки елементів власного змісту, зміст даного поняття з його обсягом, даного поняття з іншими поняттями, логічно найближчими до нього. Ознаки змісту становлять певну понятійну єдність. Водночас ця єдність є розчленованою. Розчленованість ознак змісту поняття дає можливість для руху останнього в судженнях та умовиводах. Таку можливість створюють й інші види зв'язку поняття, кожний окремо і тим паче всі разом. На думку П.В. Копніна, поняття є синтетичною формою мислення, воно складніше за своєю структурою судження та умовиводу. Воно завжди виступає як скорочене судження.

Зазначені властивості понять дають можливість у процесі тлумачення проводити з ними різні логічні операції. Якщо поняття – це згорнуте, скорочене судження, то при тлумаченні відбувається зворотній процес — розгорнення поняття в сукупності детальних суджень. У процесі тлумачення норм права здійснюють аналіз поняття, синтез, поділ його обсягу, зіставляють з іншими поняттями, проводять операції індукції, дедукції тощо. Як вважає П.В. Копнін, при умовиводах з понять однією з посилок є поняття, розгорнуте в судження. Тому, щоб отримати висновок з поняття, необхідно дати його визначення або розчленувати і сформулювати його ознаки. Тут мають місце атрибутивне тлумачення, тобто тлумачення поняття в судженнях, які відображають його властивості, ознаки; тлумачення за обсягом понять, тобто тлумачення в судженнях, які відображають належність явищ, речей, що мисляться за допомогою поняття, до

певного класу явищ, або в судженнях, які відображають види речей та явищ, що мисляться за допомогою певного поняття.

Висновки за аналогією. В правовій науці аналогію вважають засобом подолання прогалин у праві та конкретним прийомом тлумачення. Розглядаючи її як прийом тлумачення, деякі автори, наприклад В.В. Лазарев, вказують на випадки, коли законодавець, ухвалюючи норму права, наводить лише приблизний, неповний перелік тих чи тих обставин, ознак, застосовуючи при цьому звороти «та інші», «в аналогічних випадках», «і т.п.». Використовуючи їх, законодавець уповноважує інтерпретатора, який застосовує норму права, розширити відповідний перелік обставин, доповнити його ознаками, аналогічними наведеним у нормі права, тобто вказує на можливість розширеного тлумачення.

Така позиція, на нашу думку, не є правильною. Норма права має єдиний дійсний зміст, який уклад у неї законодавець. Тлумачення та його результат завжди повинні бути адекватними дійсному змісту норми права. Говорити про розширене тлумачення можна лише при порівнянні висновків, отриманих при застосуванні тільки мовного способу тлумачення, з висновками, одержаними при застосуванні всієї сукупності способів тлумачення. Тому законодавець, наводячи в нормі права не повний перелік обставин, ознак, не уповноважує суб'єкта на розширене тлумачення, а, по суті, уточнює зміст норми права і ніби вказує суб'єкту напрями для адекватного з'ясування дійсного змісту норми права.

Заперечуючи проти подолання прогалин у праві шляхом тлумачення аналогією, ми тим не менш припускаємо використання в деяких випадках такого прийому. Але його потрібно застосовувати у взаємодії з іншими засобами з'ясування, а отримані висновки не повинні суперечити результатам використання інших способів тлумачення.

Треба зазначити, що наведені раніше звороти можуть мати різне застосування у нормі права. По-перше, перелік обставин, ознак може бути викладений без їх узагальнення. По-друге, в переліку обставин, ознак, який закінчується відповідними зворотами, вживаються терміни, що узагальнюють його. По-третє, інколи використання законодавцем зазначених зворотів не може бути підставою для тлумачення за аналогією, бо їх змістовне значення інше. Вони можуть уживатися не в

змісті аналогічних обставин, ознак, а, навпаки, різних, не аналогічних переліченим.

I. Мак-Леод також називає два принципи, які можна віднести до такого прийому логічного тлумачення норм права. Перший принцип — «Eiusdem generis», тобто правило «того ж класу»: якщо слова, що виражають загальні поняття, йдуть за словами, які виражають конкретні поняття, то тематику загальних слів потрібно обмежити тією, до якої належать конкретні слова. «Residuary words» – це другий принцип, – тобто правило розряду: якщо низка понять виражена через «остаточні слова» (другий, інший), то ці слова не можуть бути з'ясовані як такі, що припускають поняття, які мають інші родові характеристики. При цьому автор об'єднує вказані принципи з принципом «expressio unius exclusio alterius», засадничим принципом аналізу норми права «noscitur a sociis», тобто «річ пізнається через своє оточення».

Висновки від протилежного традиційно належать до логічного способу тлумачення. Цей прийом заснований на логічному законі суперечності. Два судження, що суперечать один одному щодо змісту норми права, не можуть бути істинними, одне з них обов'язково є неправильним. Висновки від протилежного можна використовувати лише тоді, коли суб'єкт тлумачення вже отримав певні висновки щодо змісту правової норми і має істинні судження про її дійсний зміст.

Якщо встановлена невірність судження, яке раніше вважали таким, що належить до змісту норми права, то з цього ще не випливає, що судження, яке йому суперечить, є істинним. Вони обидва можуть не стосуватися змісту норми. В свою чергу, з позитивного судження, що пояснює зміст норми права, можна отримати тільки негативний висновок щодо того самого положення. З позитивного судження не можна зробити висновок про явища протилежного характеру, бо вони можуть бути передбачені іншою правовою нормою. Тому висновки від протилежного слід використовувати досить обережно, з урахуванням результатів застосування всіх інших способів тлумачення норм права.

Доведення до абсурду. Цей прийом логічного тлумачення дещо нагадує попередній – «висновки від протилежного». Тут також використовують висновки із протилежних суджень. Проте якщо при застосуванні прийому «висновки від протилежного» суб'єкт виходить з істинного судження про зміст норми права та отримує висновок про невірність протилежного, то при доведенні до абсурду, навпаки, з

неправильного судження суб'єкт одержує висновок про істинність протилежного. При використанні цього прийому невірність висновку підтверджується доведенням його до абсурду. Цей прийом також слід використовувати у поєднанні з іншими способами тлумачення норм права. Потрібно відзначити, що в правовій науці існування самостійного логічного способу тлумачення завжди було спірним питанням. Багато вчених, наприклад А.С. Піголкін, взагалі його заперечують, зазначаючи, що для окремого логічного дослідження, незалежного від мовного способу, немає самостійного об'єкта. Цієї ж думки дотримується І.Є. Фарбер, який вважає виділення логічного способу тлумачення хибним, бо, по-перше, неможливо протиставляти «буквальний текст закону» його «змісту та цілі»; по-друге, будь-яке тлумачення є логічним, і можливим воно є лише на ґрунті мови закону; по-третє, в законі не може бути двох змістів, тобто «буквального змісту» та «внутрішнього, істинного змісту».

Інші, такі як М.Д. Шаргородський, навпаки, виокремлюють логічне тлумачення норм права як спосіб з'ясування того, що законодавець хотів виразити в тексті закону, але прямо не виразив, тобто внутрішнього змісту та мети закону. Деякі вчені, наприклад А.В. Венгеров, надають логічному тлумаченню важливішого значення. Вони вважають, що саме цей спосіб призводить до визначення обсягу тлумачення норм права.

Ми вважаємо, що наведені погляди є не зовсім точними з таких причин. Єдиним об'єктом тлумачення норм права завжди є воля законодавця, виражена в нормі права. Предметом тлумачення виступають сама правова норма та її правові й неправові зв'язки. При дослідженні об'єкта суб'єкт тлумачення за допомогою певних засобів повинен розкрити зміст цього об'єкта, його логічну структуру, зовнішній вираз, системний характер. Тому при з'ясуванні дійсного змісту норми права суб'єкт неминуче повинен використовувати логічні прийоми і правила. Як правильно відзначають П.С. Елькінд і М.М. Вопленко, при розмежуванні прийомів та правил тлумачення норм права слід виходити не з відмінності об'єктів тлумачення, а з особливостей можливих методів, способів тлумачення.

Справді, неправильно розрізняти «буквальний» та «внутрішній» зміст норми права. Вона має єдиний зміст, який уклав у неї законодавець, а порівнювати можна тільки висновки, отримані при з'ясуванні норми права за допомогою лише мовного способу та всієї

сукупності способів тлумачення. Водночас логічний спосіб тлумачення не веде до розмежування буквального і внутрішнього змістів норми права та до їх протиставлення. Навпаки, його застосування в єдності з іншими способами тлумачення дозволяє суб'єкту розкрити всі особливості та ознаки об'єкта дослідження і правильно, повно з'ясувати волю законодавця, виражену в нормі права. Отже, логічний спосіб має право на самостійне існування і, безумовно, повинен застосовуватися при тлумаченні правових норм. Проте не слід і переоцінювати його роль у процесі з'ясування дійсного змісту норм права.

Логічні прийоми і правила суб'єкт використовує не окремо, а в тісному зв'язку з іншими способами тлумачення. Для встановлення відношення результату тлумачення до висновків, які походять із буквального тексту норми, потрібно порівнювати з цими висновками результат тлумачення, отриманий за допомогою всієї сукупності способів тлумачення, а не лише логічного.

2. МОВНИЙ СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Мовний спосіб тлумачення норм права. Для того щоб воля законодавця могла регулювати суспільні відносини, вона повинна отримати зовнішній вираз. Цей вираз вона отримує в мові. Формулюючи норму права, законодавець використовує певні прийоми та правила мови. Тому при тлумаченні необхідно використовувати мовні прийоми і правила для з'ясування волі законодавця, вираженої в нормі права.

У теорії використовують різні терміни для назви цього способу тлумачення, які не завжди відповідають його сутності. Більшість учених, наприклад В.М. Хропанюк, А.С. Шабуров, В.В. Лазарев, використовують термін «граматичне тлумачення» норм права. Інші, такі як А.С. Піголкін, для назви цього способу пропонують термін «текстове тлумачення» норм права. М.М. Вопленко вважає доцільним застосовувати термін «філологічне тлумачення» правових норм. П.О. Недбайло називав цей спосіб «словесним тлумаченням».

На нашу думку, терміни «граматичне» та «словесне» тлумачення визначають поняття, вужчі за своїм обсягом, які не охоплюють усіх правил мови. Термін «філологічне тлумачення» означає, навпаки, ширше за обсягом поняття, а «текстуальне тлумачення» позначає швидше об'єкт, а не відповідні прийоми і правила тлумачення норм права. Як зауважує А.С. Піголкін, мову прийнято поділяти на дві

головні категорії – розмовну і книжно-письмову. Нормативні акти – це письмові документи, і до них виставляють такі ж вимоги, як і до будь-якого іншого твору. Можна сказати, що з точки зору використання правил синтаксису правнича мова не відрізняється від літературної. Існують лише певні семантичні та стилістичні відмінності. Правнича мова є фрагментом національної мови. Від інших фрагментів її відрізняє специфічний словник, тобто термінологія, а також певна кількість особливих мовних правил.

Отже, застосування норм права передбачає знання суб'єктом тлумачення відповідної мови і дотримання ним усіх мовних правил насамперед національної мови. Тому найдоречнішим буде використання терміну «мовне тлумачення норм права». *Водночас мова права як частина певної національної мови має особливості, які її виокремлюють її серед інших різновидів мови.*

Офіційний характер, документальність зовнішнього мовного вираження волі законодавця. Правнича мова – це мова офіційного документа, в якому виражена не індивідуальна воля і суб'єктивні уявлення, а колективна воля законодавця як представника всього суспільства. Така воля має державно-владний характер і виражається в певних установлених формах, що мають офіційне значення.

Ясність і простота мови права. Важливість цієї особливості впливає в першу чергу, з правила, згідно з яким незнання закону не є підставою для його невиконання та звільнення від відповідальності. Крім того, ясність і простота мови права має велике політико-юридичне значення, сприяє зміцненню законності, впровадженню чітких юридичних засад у всі сфери суспільного життя, що є необхідною передумовою становлення правової держави. Водночас прагнення до ясності й простоти викладення норм права не повинно завдавати шкоди повноті, точності та глибині формулювань.

Максимальна точність мови права, тобто досягнення найбільшої відповідності між волею законодавця і відбиттям цієї волі в тексті норми права. Норма права має бути точною, бо вона виступає певним зразком поведінки, моделлю вчинків людини. В нормі права не припустима двозначність. Певні вимоги виставлені й до термінології, а саме: використання термінів із чітко окресленим змістом; уживання слів і виразів, як правило, у спеціальному, вузькому значенні, ніж те, яке вони мають у загальнолітературній мові; використання слів та виразів у прямому й первинному їх значенні; відмова, де це можливо,

від двозначних і багатозначних термінів; прагнення до єдності термінології у всьому законодавстві або великих його розділах. Вимоги до стилю мови права: логічна послідовність та стрункність викладу; однаковість способів висловлення однотипних формулювань тощо.

Треба зауважити, що точність і простота як головні вимоги до мови права можуть протиставлятися. Прагнення до ясності і простоти норми права може зменшити точність її викладення і навпаки. А.С. Піголкін головним для мови права вважає точність. Ми підтримуємо думки авторів, таких як Г. Кіндерман, які висловлюються за розумний компроміс. Вони вважають, що взаємовідношення ясності і точності мови права залежить від сфери суспільних відносин, які регулюються. Якщо норма права регулює широке коло відносин і її дія поширюється на необмежене коло суб'єктів, то тут важливішою є ясність і простота мови, а якщо ж вона регламентує вузьке коло відносин і розрахована на обмежену кількість фахівців, то треба більше уваги приділяти точності формулювань.

Економність використання мовних засобів. Вона впливає з вимог точності і простоти норм права. Воля законодавця повинна бути виражена максимально обмеженою кількістю термінів і фраз. Слід уникати зайвих слів, невиправданих повторювань, багатослівності при поясненнях та описах предметів і явищ.

Експресивна нейтральність мови права. Не можна вживати слів та виразів в їх переносному значенні, паронімів, тобто слів та виразів, схожих за фонетикою, але різних за значенням. Слід уникати як розгорнутих, так і скорочених порівнянь, гіпербол, літот тощо. Нейтральність стилю поширюється і на лексику мови права. Як правило, не вживають стилістично емоційних або художньо забарвлення слів.

Формалізація мови права полягає в тому, що для висловлення однакових думок законодавець використовує однакові низки слів або прийомів, які застосовує в певній послідовності. Формалізм мови права знаходить вираз у стереотипності, стандартизації стилю викладення норм права, в його уніфікованості, стабільній мовній конструкції. Тому для норм права, що регулюють однорідні, подібні відносини, буде правильним застосовувати однакові граматичні та синтаксичні звороти й конструкції. В тексті норм права часто застосовують терміни з інших галузей знань, які мають свої особливості. Ось чому суб'єкт тлумачення повинен знати не тільки загальноживані поняття, а й

відповідні спеціальні терміни. Мовне тлумачення норм права умовно має два етапи: лексико-морфологічний і синтаксичний. Перший полягає в тому, щоб за допомогою правил лексики, морфології встановити значення і функції кожного слова, що міститься у нормі права. Це стосується всіх слів і словосполучень повсякденної, літературної, наукової мов, рідковживаних термінів, у тому числі запозичених. Застосування правових знань про значення окремих слів і термінів у процесі тлумачення норм права в гносеологічному плані не відрізняється від використання знань національної мови. Використання в цьому плані знань правової науки в процесі з'ясування дійсного змісту норм права належить до мовного способу тлумачення.

Синтаксичний етап полягає в дослідженні за допомогою правил синтаксису словосполучень і речень, які містяться в нормі права. На цьому етапі застосовують також правила пунктуації.

У процесі мовного тлумачення, враховуючи зазначені особливості мови права, разом із правилами мовознавства використовують прийоми і правила, сформульовані та систематизовані юридичною наукою.

Словам і виразам, що містяться у нормі права, треба надавати те значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншого їх тлумачення. Надання їм іншого значення має бути обґрунтованим, доведеним іншими засобами тлумачення.

За наявності легальної дефініції слова, терміну або якщо законодавець іншим чином визначив його значення, так і слід його розуміти, незважаючи на інше значення цього слова в повсякденній мові. Значення терміну, встановлене законодавцем для однієї галузі права, не можна без достатніх підстав поширювати на інші.

Якщо в нормі права не визначено значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, яке вони мають в юридичній науці та практиці.

Якщо в нормі права використано технічні або інші спеціальні терміни, значення яких не визначено законодавцем, їм слід надавати того значення, яке вони мають у відповідних галузях знань. Водночас у спеціальних галузях знань ці терміни можуть мати різне значення, і його уточнення потребує врахування мовного контексту норми права, що тлумачиться.

Ідентичним формулюванням у рамках одного і того ж нормативного акта не можна надавати різного значення, якщо в цьому

акті не вказане інше. Правило впливає з вимог максимальної точності до мови права.

Не можна без достатніх підстав різним термінам надавати одне і те ж значення. Правило виходить із того, що законодавець логічно й послідовно використовує терміни і вирази.

Не припустимо тлумачення норми права, за якого її окремі слова та вирази могли бути оцінені як зайві. Правило є наслідком вимог до економності мови права. Кожне слово, вираз повинні мати змістовне навантаження.

Слова і вирази в нормі права треба розуміти в тому значенні, в якому вони вжиті законодавцем на час видання цієї норми. Підставою цього правила є така цінність права, як його стабільність і визначеність.

Значення складних виразів необхідно встановлювати і відповідно до синтаксичних правил мови, якою сформульована норма права.

При тлумаченні норми права, викладеної не мовою оригіналу, доцільно звертатися до мови першоджерела.

Насамкінець розгляду питання про мовне тлумачення норм права зазначимо, що не всі автори цей спосіб визнають за самостійний. Наприклад, П.І. Люблінський заперечував його існування, мотивуючи це тим, що мовне тлумачення є, по суті, простим з'ясування думки, викладеної законодавцем у словах, незалежно від тих чи інших висновків, які можуть бути з неї зроблені. Цю точку зору підтримує І.Є. Фарбер, який вважає, що граматику неможливо зводити до особливого прийому тлумачення норм права. Це не прийом, а елементарна умова всіх прийомів тлумачення закону.

Із такими точками зору важко погодитись. Адже, формулюючи свою волю, законодавець використовує певні правила мови. Тому й суб'єкт тлумачення для з'ясування дійсної волі законодавця повинен використовувати відповідні правила мови, якою видана норма права. П.І. Люблінський надто звужує зміст тлумачення, бо «...лише засвоєння законодавчого тексту» фактично й є частиною тлумачення норм права. Автор не враховує, що для тлумачення не достатньо простого почуття ознайомлення із словами та знання на рівні нерозчленованих уявлень. Потрібне знання значенням слів на рівні понять – розгорнуте, аналізоване знання. Правильно відзначає А.А. Ветров, що безпосереднє поняття – це радше заявка на поняття. За процес поняття в цьому випадку приймають просте почуття ознайомлення зі словом. І.Є. Фарбер слушно зазначає, що при застосуванні інших способів

тлумачення досить часто разом використовують прийоми та правила мовного тлумачення норм права. Але з цього факту він робить хибний висновок про неможливість існування мовного тлумачення норм права та фактично протиставляє цей спосіб іншим. Але ж усі способи тлумачення органічно пов'язані між собою, хоча кожен із них має свої особливості. Правильне використання всіх прийомів тлумачення, за П.С. Елькіндом, становить необхідну умову повного та всебічного засвоєння дійсного змісту правової норми.

3. СИСТЕМНИЙ СПОСІБ

Системний спосіб. Суспільні відносини є досить складним, багатогранним явищем, і законодавець, здійснюючи їх системне врегулювання, створює тим самим систему права. Отже, його воля набуває системного характеру, і при тлумаченні норм права суб'єкту необхідно використовувати прийоми та правила системного тлумачення. В правовій науці переважна більшість авторів називають цей спосіб систематичним. Водночас термін «систематичність» означає регулярність, періодичність будь-яких явищ і для визначення сутності цього способу є невдалим. Тому ми підтримуємо точку зору О.В. Шмоткіна щодо використання терміну «системний», що більш правильно відображає сутність і зміст цього способу тлумачення.

Системний спосіб тлумачення практично всі дослідники визнають як самостійний, але при цьому в нього вкладають різний зміст. Н.Г. Александров, А.С. Шабуров, С.О. Комаров визначають зміст системного тлумачення в співставленні норми права, що тлумачиться, з іншими нормами, які регулюють подібні відносини. О.Е. Лейст, В.В. Лазарев вбачають його у визначенні місця статті в структурі закону, закону – в системі законодавства, зв'язків загальної та особливої частин нормативних актів. Подібні думки висловлювали І.В. Михайловський, П.О. Недбайло: при систематичному тлумаченні зміст норми права розкривається на підставі місця, яке вона займає в системі відповідного акту, кодексу, статуту.

Л.С. Явіч вважає, що системне тлумачення полягає у порівнянні елементів норми права з загальними принципами законодавства та елементами інших норм, які входять у ту саму галузь або систему права загалом. Л.І. Спиридонов зазначає, що зміст системного тлумачення у встановленні зв'язків між нормами права та визначенні положення норми права, що тлумачиться, в галузі права.

А.С. Шголкін, А.В. Венгеров, А.С. Шляпочников стверджують, що системний спосіб тлумачення полягає, по-перше, у визначенні місця норми права, що тлумачиться, в нормативному акті, галузі, системі права; по-друге, у з'ясуванні змісту норми права шляхом порівняння її з іншими нормами права відповідної галузі, а також із нормами права інших галузей. При цьому, кожний із зазначених аспектів має самостійне значення.

Наведені твердження є загалом слухними, але вони не повним обсягом розкривають сутність системного способу тлумачення норм права. Першим недоліком у цьому є те, що окремим прийомам системного тлумачення, наприклад, установленню місця норми права в нормативному акті галузі, системі права, надають рівнозначного або самостійного значення. Насправді ж такі прийоми самостійного значення не мають. Як правильно зазначає О.Ф. Черданцев, само по собі встановлення місця правової норми в системі права нічого для з'ясування дійсного змісту норми не дає. Ці дії є лише першими кроками до з'ясування змісту норми права, вони сприяють встановленню положень, які можуть бути взяті як підстави доведення дійсного змісту норми права. Таких самих поглядів дотримувався і М.М. Коркунов, який писав: «Тому пояснення норми залежно від розуміння назви того розділу законодавчого акту, де вона міститься, яке, звичайно, називають у нас системним тлумаченням, є тільки окремою формою логічного. Справа в тому, що система законодавчого акту, розміщення в ньому окремих постанов, статей в тому чи іншому порядку є продуктом логічного розвитку змісту даного акту. Проте не можна змішувати систему мислення законодавця, яка підпорядковується законам логіки, та систему норм, діючих у даному суспільстві, яка визначається законом солідарності співіснуючих явищ. Тільки остання може бути основою системного тлумачення».

Встановлення місця норми права в нормативному акті, галузі, системі права сприяє визначенню її правових зв'язків. Проте не будь-яка правова норма, що перебуває у зв'язку з нормою права, яка тлумачиться, може бути використана для її з'ясування, бо зв'язки між нормами права бувають різні. В цьому полягає другий недолік у розкритті сутності системного тлумачення. Скажімо, встановлення простої належності норми до однієї галузі права, одного нормативного акту або його розділу ще не достатньо для того, щоб одну з них розглядати як підставу тлумачення іншої. Необхідно, щоб це були

зв'язки функціональні, коли взаємопов'язані норми права регламентують різні боки одного суспільного відношення або відносини однорідні, взаємопов'язані. Це повинні бути зв'язки залежності, доповнення, виключення, обмеження, взаємодії, визначення.

Отже, сутність системного тлумачення полягає у встановленні та дослідженні за допомогою прийомів і правил, розроблених юридичною наукою на підставі вчення про системність права, правових зв'язків норми права, що тлумачиться, з іншими правовими нормами, особливо тими, які регулюють однакові або однорідні суспільні відносини.

Після встановлення зв'язку між нормами права проводять різні операції мислення, в тому числі з використанням прийомів та правил інших способів тлумачення, наприклад, логічного. Так, знання про дійсний зміст норми права можуть виступати аргументом для доведення або заперечення будь-якого положення, яке розкриває дійсний зміст норми права, що тлумачиться. Далі дві взаємопов'язані норми можуть зіставлятися для виявлення спільних і вирізняючих їх ознак. При цьому зіставлятися можуть лише однорідні норми права, які регулюють однакові суспільні відносини. Правову норму, пов'язану з нормою права, що тлумачиться, можна використовувати для конструювання цієї норми, особливо, тієї частини, яка прямо не виражена в тексті. Наприклад, при з'ясуванні відсилкової статті.

Для глибшого аналізу сутності системного способу тлумачення доцільно розглянути найтипівіші правові зв'язки. І які слід ураховувати при з'ясуванні норм права. В науковій літературі існують різні думки на визначення Я видів зв'язку між нормами права. Так, А.С. Піголкін оперує поняттям «близька за змістом норма», яка може уточнювати, доповнювати норму права, що тлумачиться, розширювати обсяг, та поняттям «віддаленого опосередкованого зв'язку». Поняття найближчого і віддаленого зв'язку використовував Є.В. Васьковський. Найближчими зв'язками, на думку цього автора, поєднані норми, які входять у склад одного нормативного акту; віддаленими — норми різних нормативних актів.

Тут йдеться про структурні зв'язки, їх можна виділити з точки зору систематики законодавства, а саме: зв'язки норм, які містяться в одній статті, нормативному акті, розділі, главі кодифікованого акту, в різних розділах, главах нормативного акту, в різних нормативних актах, ухвалених одним державним органом, або ухвалених різними

державними органами, та системі права, тобто зв'язки норм і одного інституту, різних інститутів, але однієї галузі, різних галузей.

Іншу позицію обстоює О.Ф. Черданцев, який слушно вказує, що *практичніше значення для тлумачення норм права має встановлення та дослідження не структурних, а функціональних зв'язків між нормами права.*

Зв'язок норми права, що тлумачиться, з нормами, які розкривають зміст терміну, використаного в цій нормі. Серед таких правових норм, що дають легальне визначення термінам, передусім слід відзначити дефінітивні норми, призначенням яких є розкриття змісту термінів, що використовуються в нормах права. Розкриття змісту термінів може проводитися не тільки в дефінітивних, а й у регулятивних та охоронних нормах права. Варто зазначити на відносність легальних визначень окремих правових термінів. У цьому плані можна сформулювати деякі правила: якщо визначення терміну або будь-який інший спосіб його розкриття міститься в загальній частині кодифікованого акту чи кодексу, таке визначення можна відносити до всіх правових норм даної галузі права; якщо визначення терміну зроблено в нормі якогось правового інституту, то правильним є його застосування до всіх норм даного інституту.

Досить складним є питання відносності визначень одного правового інституту, галузі права до інших інститутів та галузей права. Перед тим, як використовувати легальні визначення однієї галузі для тлумачення норм права іншої, треба встановити відсутність у цій галузі права іншого легального визначення або, чи не вживається цей термін в іншому змісті. Припустимою є однозначність термінів у відповідних галузях матеріального і процесуального права.

Зв'язок норми права, що тлумачиться, з оперативними нормами. Його обов'язково треба враховувати при тлумаченні норм права, бо оперативні норми суттєво впливають на зміст конкретної норми права. Вони, наприклад, скасовують чинні нормативні положення або поширюють і їхню дію на нове коло суспільних відносин, пролонгують норми на новий термін. Встановлення такого зв'язку дозволяє на основі оперативної норми правильніше визначити сферу дії норми, що тлумачиться, коло суспільних відносин, які нею врегульовані.

Зв'язок норми права, що тлумачиться, з нормами права, виданими з спеціальною метою доповнити, змінити або уточнити таку правову норму. Важливість дослідження таких зв'язків не викликає

сумніву, бо їх ігнорування неминуче призведе до необґрунтованих обмежених чи розширених висновків тлумачення норм права і, як наслідок, до порушення законності.

Зв'язки відсилкових статей. З метою економії законодавець іноді в тій чи іншій статті не окреслює повним обсягом всіх елементів норми права, а використовує метод відсилань. У відсилковій статті можуть бути не повністю зазначені обставини, за яких діє ця норма, не зроблені вказівки на юридичні наслідки. Відсутність формулювання деяких елементів правової норми компенсується відсиланням до інших норм права. Без їх залучення не може бути з'ясована норма права, що тлумачиться.

Зв'язок між загальними і спеціальними нормами права. Чимало авторів, наприклад С.С. Алексеев, П.О. Недбайло, під загальними розуміють норми права, дія яких поширюється на певний рід або вид суспільних відносин, а під спеціальними – норми права, що регулюють, відповідно, певний вид чи підвид цього роду або виду суспільних відносин.

Таке визначення не повною мірою характеризує розвиток цих норм права. По-перше, слід визнати відносність поділу норм права на загальні і спеціальні, бо одна й та сама норма одночасно може бути загальною і спеціальною щодо інших норм права. По-друге, загальні норми можуть регулювати не рід чи вид суспільних відносин, а якийсь один елемент або ознаку елемента відносин цього роду або виду. По-третє, загальні і спеціальні норми можуть бути як в одному нормативному акті чи декількох аналогічних за юридичною силою актах, так і в актах із різною юридичною силою.

Зв'язки між загальними і спеціальними нормами права можуть мати різний характер, а саме:

- зв'язок норми права, що тлумачиться, з загальними нормами, які регламентують елемент (окрему ознаку елемента) цілого роду або виду суспільних відносин. Такі норми містяться в загальній частині галузі права чи загальних положеннях певного правового інституту;

- зв'язок загальної і спеціальної норм права, які регламентують один елемент або властивість суспільних відносин. Наявність спеціальної норми припускає певні винятки із загальної норми, а існування загальної норми має виключати поширення дії спеціальної норми на обставини, які в ній не вказані;

• зв'язок загальної і спеціальної норм права, які регламентують суспільні відносини загалом. Загальні норми регламентують певний рід або вид суспільних відносин, а спеціальні – відповідно вид чи підвид цих відносин. Спеціальна правова норма скасовує дію загальної у випадках, передбачених спеціальною нормою. Питання про конкуренцію норм права легше вирішити, коли загальні і спеціальні норми є рівними за юридичною силою. Коли вони видані різними суб'єктами права, питання про конкуренцію цих норм ускладнюється питанням щодо їхнього ієрархічного співвідношення.

Зв'язок між загальними та виключними нормами права. В теорії виключні норми визначаються як такі, що встановлюють певні винятки з норм права, або є доповненнями до загальних чи спеціальних норм права, що роблять винятки із них.

Ознака обмеження сфери дії загальних норм права є спільною для спеціальних та виключних норм. Різниця між спеціальними і виключними нормами полягає в тому, що останні, роблячи винятки з інших норм права, регламентують суспільні відносини суттєво інакше, часто протилежним чином.

Сфера дії загальної норми обмежується дією виключної норми. В свою чергу, наявність загальної норми не допускає розширених висновків у результаті тлумачення виключної норми права. В науці існує правило: винятки з загальних норм права підлягають обмеженому тлумаченню. Це правило є не достатньо точним. Висновки в результаті тлумачення виключних положень із загальних правових норм не повинні бути розширеними. Таким чином підкреслюється, що йдеться не про весь зміст виключної норми, а про те положення, яке є виключним щодо загальної норми права.

Зв'язок норм, що не перебувають у співвідношенні загальних і спеціальних, які регулюють однорідні або схожі суспільні відносини. Ці зв'язки мають деякі особливості. Зазначимо такі з них:

• зв'язки охоронних норм права. Встановлення таких зв'язків потрібно для відмежування правових норм, що регулюють склади однорідних правопорушень. Як правило це відноситься до норм однієї галузі права. Проте в1 ході тлумачення необхідно також урахувувати зв'язки схожих охоронних норм різних галузей права, скажімо, І кримінального й адміністративного;

- зв'язок регулятивних норм, які не перебувають у співвідношенні загальних і спеціальних, але регулюють однорідні або схожі суспільні відносини. Це головним чином зв'язки між нормами одного інституту чи суміжних інститутів права. Але не виключені й віддалені зв'язки, якщо вони мають відповідні ознаки;

- зв'язки уповноважуючих, зобов'язуючих та забороняючих норм права, що регулюють однакові суспільні відносини. Треба зауважити, що в цьому разі маються на увазі і регулятивні норми права, але акцент робиться на їх позрізненні за формою нормативного веління. Зв'язки х норм треба враховувати при тлумаченні, бо наявність, наприклад, певних заборон може звузити відповідні права або обов'язки. Потрібно додати, що в правовій науці існують різні погляди щодо поділу норм права на вказані вище види. Деякі вчені, наприклад О.С. Йоффе, Т.Д. Шаргородський, А.С. Піголкін, заперечують поділ норм права на уповноважуючі, зобов'язуючі і забороняючі. Але більшість сучасних авторів, таких як В.Д. Перевалов, В.В. Копейчиков, поділяють регулятивні норми на зазначені види за формою вираження диспозиції або характером суб'єктивних прав і обов'язків. Як пише А.В. Міцкевич, «будь-яка норма за своїм змістом встановлює права однієї сторони та обов'язки іншої. Тому будь-яка норма має надавально-зобов'язуючий характер (надає права та покладає обов'язки). Але за формою вираження норми права право власності, право на відпочинок, на працю є уповноважуючими, чим наголошується на їхньому головному соціальному призначенні. Норми про обов'язки сплачувати податки, додержуватися законів тощо є зобов'язуючими, такими, що встановлюють обов'язки здійснювати активні дії. Норми, які передбачають заборону дії, називаються заборонними нормами».

Зв'язок бланкетних норм права. Бланкетні норми містять відсилання до інших правових норм, не називаючи їх джерел. Зв'язки бланкетних норм з іншими нормами, окресленими у той чи інший спосіб у бланкетних нормах, слід враховувати в процесі тлумачення норм права.

Зв'язок норми права, що тлумачиться з колізійними нормами. Колізійні норми, звичайно, безпосередньо не регулюють суспільні відносини і приймаються для усунення протиріч між іншими правовими приписами. У разі протиріччя або розрізнення двох правових норм, які можуть бути застосовані до одних фактичних

обставин, колізійна норма вказує на норму, яка підлягає застосуванню. Дослідження зв'язків правових норм із колізійними нормами має допоміжне значення для їх тлумачення, але вельми важливе для їх подальшого застосування.

Зв'язок норми права, що тлумачиться, з принципами права. В науці тлумаченню норм права в їх зв'язку з правовими принципами приділяють недостатньо уваги. Необхідність такого тлумачення підкреслював П.О. Недбайло, проте він відносив його до логічного способу з'ясування, а принцип права ототожнював із нормою права, яка відрізняється від інших «лише більш загальним та принциповим змістом». Серед інших науковців, які звертали увагу на зв'язки норм права з правовими принципами, можна відзначити В. Захарієва, Є. Врублевського. Зокрема В. Захарієв зазнавав: «Принципи права розкривають ознаки та властивості, які характерні для відповідного кола норм права. Зміст норм права при їх неясності або суперечливості може бути розкритий за допомогою принципів».

Зауважимо, що принципи права можуть, по-перше, міститись у конкретній нормі права як абстрактне, узагальнююче положення; по-друге, знаходити свій вияв у певній сукупності правових норм. При цьому вони можуть бути виведені за допомогою такого прийому логічного тлумачення, як повна індукція. Звідси можна зробити висновок, що правові засадничі ідеї, не сформульовані у вигляді окремої норми права або не можуть бути виведені індуктивним шляхом із сукупності норм, не повинні розглядатись як принципи права. Фактично сутність тлумачення норм права в їх зв'язку з правовими принципами полягає в тому, що в процесі з'ясування конкретної норми встановлюватиметься зв'язок цієї норми з принципом права, і результат її тлумачення не повинен суперечити цьому принципу. Водночас треба враховувати, що, по-перше, з правових принципів можуть бути зроблені певні винятки; по-друге, зв'язок норми права, що тлумачиться, з правовим принципом може мати віддалений, опосередкований характер, його слід враховувати при неоднозначності результату тлумачення; по-третє, коли правовий принцип виводиться із сукупності норм права, доцільніше встановити зв'язок з цими нормами. Варто зупинитися на правилах використання правових я принципів у процесі тлумачення, сформульованих Є. Врублевським. Якщо суб'єкт тлумачення посилається на принцип системи права (або її частину), він повинен визначити цей принцип посиланням на конкретну статтю чи

групу статей, що мають цей принцип, або ті статті, з яких цей принцип випливає. Коли на підставі мовних правил тлумачення виникає сумнів щодо значення норми права, то треба вибрати таке рішення, яке узгоджується з принципами системи права чи її частини, до якої належить ця норма. У разі суперечностей норми принципу права слід установити таке значення норми, яке б не суперечило цьому принципу. Застосування цих правил, напевно, є корисним для тлумачення правових норм за умови врахування наведених вище застережень.

4. ІСТОРИЧНИЙ СПОСІБ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Історичний спосіб тлумачення норм права. Мірою розвитку суспільства відбуваються і зміни суспільних відносин. Це зумовлює відповідний розвиток і самого права. Отже, як суспільство, так і право мають свою історію. Більше того, законодавець при ухваленні норм права досить часто застосовує прийоми і правила, що досліджують генезис права. Як вивчення історії існування суспільства має велике значення для усвідомлення його змісту і шляхів розвитку, так і дослідження волі законодавця, правової системи і норм у розрізі їх генетичного розвитку має важливе значення для з'ясування дійсного змісту норм права.

Крім того, як слушно відзначав М.М. Коркунов, «припущення, що законодавець дотримувався при вираженні своєї волі правил логіки та граматики, є не більш як припущенням. Тому якщо ми будь-яким шляхом переконаємося, що в даному випадку законодавцем допущена ... граматична чи логічна помилка, це припущення втрачає свою силу і ми не в змозі прийняти тлумачення, яке зумовлюється ним. ... Для з'ясування того, як у дійсності згідно з волею законодавця ... має бути сприйнято сказане в законі, кращим засобом є ознайомлення з історією виникнення цього закону».

При застосуванні історичного способу тлумачення використовують джерела, які знаходяться поза межами діючої системи права, а саме: скасовані правові норми, що регулювали однакові суспільні відносини з нині чинною нормою права; матеріали підготовки і ухвалення норми права; преамбули до нормативних актів, які містять відповідну норму; матеріали, в яких є роз'яснення норми права, що тлумачиться. В результаті дослідження таких джерел роблять порівняльні висновки щодо скасованої норми і діючої, аналізують історичні обставини і причини ухвалення відповідної норми права,

завдання і мета, яких бажав би досягти законодавець тощо. Все це є вихідним етапом історичного тлумачення. Суб'єкт використовує ці дані як аргументи для підтвердження або спростування отриманих висновків, які розкривають дійсний зміст норми права, що тлумачиться. В зв'язку з цим важливим є питання про доказову цінність таких аргументів.

Порівняльний прийом історичного тлумачення є найефективнішим для розуміння дійсного змісту норм права. Деякі вчені, наприклад, І.В. Михайловський, Г.Ф. Шершеневич, узагалі зводили до цього прийому весь зміст історичного способу тлумачення норм права. В історичному способі норми права, що тлумачяться, порівнюються з аналогічними недіючими нормами, які містяться в проекті чи скасованому нормативному акті. Порівняння в процесі історичного тлумачення вже передбачає певні знання про зміст норми права, що аналізується. Історичне тлумачення здійснюється в тісній взаємодії з іншими способами з'ясування, які часом передують використанню цього прийому.

Використання порівняльного прийому є особливо важливим на перших етапах існування нових норм права. Він допомагає суб'єкту тлумачення звільнитися від старих уявлень про дійсний зміст відповідної норми, чіткіше провести розмежування старих і нових норм, сильніше закріпити в своїй свідомості зміст чинних норм права. При порівнянні нових і старих норм можна встановити цілі, якими керувався законодавець, ухвалюючи відповідні приписи. Конкретні цілі законодавця можна з'ясувати також шляхом порівняння норми права, що тлумачиться, з її проектом.

Історичні умови, обставини видання норми права, встановлені в процесі історичного тлумачення, можуть пояснити, чому ухвалена саме ця правова норма, причини її ухвалення, цілі законодавця. Досліджуючи історичні умови й обставини ухвалення норми права, суб'єкт тлумачення може отримати такі висновки:

норма права, що тлумачиться, або її частина фактично не діє, оскільки зникли суспільні відносини, які нею регулювалися;

норма права видана за інших умов, вона суперечить суспільно-політичним обставинам часу її тлумачення, хоча відносини, що регулюються нею, збереглися. Така норма, як правило, суперечить іншим нормам права, яких знайшли закріплення нові умови життя. Тут

історичний спосіб звертає увагу на необхідність відповідною системного тлумачення правових норм;

норма права, що тлумачиться, видана за інших умов і не зовсім відповідає завданням та цілям правового регулювання, а тому вимагає пристосування до нових обставин шляхом унесення змін, доповнень, юридичної конкретизації тощо.

Завдання і цілі, яких бажав би досягти законодавець виданням норми права, також є аргументом для підтвердження або заперечення висновків, які розкривають її дійсний зміст. При цьому такі завдання і цілі мають бути достатньою мірою конкретизовані, їх треба відрізнити від цілей, що входять у зміст чинної норми права. Перші перебувають за межами змісту норми права, уявляються ідеальним станом речей, який реалізується виданням норми; другі складають невід'ємну частину змісту правової норми. Перші цілі можуть бути досягнені самим ухваленням відповідної норми; цілі, які входять у зміст правової норми, справляють цілеспрямований вплив на суб'єктів упродовж дії норми права. Якщо перші цілі спрямовують законотворчу діяльність самого законодавця, то інші, крім того, є певним орієнтиром для поведінки суб'єктів права. Якщо перші є своєрідним засобом розкриття змісту норми права, то інші входять в об'єкт тлумачення як частина дійсного змісту правової норми.

Завдання і цілі, які встановлюються в процесі тлумачення, можна поділити на два види: загальні, що відповідають на запитання, якого реального результату прагнув досягти законодавець виданням норми права; та конкретні, що дають відповідь на запитання, як законодавець досягає цього результату. Завдання і цілі другого виду мають більшу цінність як аргументи доведення або спростування висновків, що розкривають зміст правових норм. Щодо завдань і цілей першого виду в науці існують різні точки зору. Скажімо, П.О. Недбайло відзначає, що цільове тлумачення безпосередньо спрямоване на з'ясування змісту норми права залежно від тих об'єктивних результатів, які мають бути досягнені її застосуванням. О.Ф. Черданцев вважає, що завдання і цілі першого виду мають мінімальне, допоміжне значення для з'ясування, бо однакові цілі як певний ідеальний результат дії права можуть бути досягнені різними за своїм змістом нормативними приписами.

На нашу думку, останнє твердження є раціональнішим. Справді, законодавець, ухвалюючи норми права, досить часто у відповідному нормативному акті, особливо в його вступній частині, вказує на

завдання і цілі, які він переслідує, проте ці вказівки мають загальний характер. Тому навряд чи посилання на них може дати вагомні аргументи для розкриття дійсного змісту норми права.

Зазначимо, насамкінець, і той факт, що є вчені, наприклад Р.З. Лівшиц, які не виокремлюють історичне тлумачення в самостійний спосіб. Подібною думки дотримується О.Е. Лейст, який вважає історичний спосіб тлумачення сферою наукової діяльності, а не практики державного органу, який застосовує право, а тому відносить його до виду доктринальних тлумачень.

У цьому питанні ми погоджуємося з авторами, наприклад В.М. Хропанюком, А.С. Піголкіним, які вважають, що суб'єкти тлумачення, в тому числі правозастосовуючі органи, поряд із іншими способами, повинні використовувати історичний спосіб тлумачення, щоб точніше і глибше з'ясувати дійсний зміст норм права та уникнути можливості наступного формального застосування відповідної правової норми.

5. ІНШІ СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ, ЩО ВИДІЛЯЮТЬ У ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Коротко розглянемо інші способи тлумачення, що виділяють у правовій науці.

Функціональний спосіб тлумачення норм права виокремлюють такі вчені, як О.Ф. Черданцев, К. Опалек, Є. Врублевський. Інші автори, наприклад Н.Л. Гранат, використовують назву «соціологічний спосіб тлумачення».

За визначенням О.Ф. Черданцева, сутність функціонального способу полягає в урахуванні суб'єктом тлумачення чинників та умов, в яких діє, реалізується певна норма права. При цьому з'ясовується їх вплив на дійсний зміст норми права. На думку К. Опалева і Є. Врублевського, функціональний спосіб тлумачення полягає у встановленні дійсного змісту норми права з урахуванням її «функціонального контексту». В свою чергу, «функціональний контекст» складається з сукупності різних чинників, що є в ситуації дії відповідної норми права: державний устрій, загальна культура суспільства, яка виражається в прийнятих системах оцінок і норм, громадська та партійна ідеологія тощо. Цей комплекс чинників змінюється у часі та залежно від пануючої теорії тлумачення, враховується у період ухвалення норми права або на час її тлумачення.

Ми вважаємо, що функціональний спосіб не повинен використовуватися в процесі тлумачення норм права. По-перше, тлумачення норм права має єдине завдання з'ясувати дійсну волю законодавця, виражену в нормі права, та наступне обґрунтоване її роз'яснення третім особам. Правова норма має єдиний зміст, який був укладений у неї законодавцем під час її ухвалення. Дійсний зміст норми права не може змінюватися в часі залежно від зміни умов чи контексту, в яких вона функціонує. Значить, у завдання тлумачення не входить дослідження й урахування вказаних чинників та умов при з'ясуванні дійсного змісту норми права.

По-друге, якщо впродовж дії норми права певні поняття, в тому числі оціночні, які передбачені в ній, набувають будь-яких змін, то їхнє тлумачення здійснюється з використанням прийомів і правил мовного, логічного, системного та історичного способів з'ясування. Самостійних прийомів і правил функціонального тлумачення, окремих від названих способів тлумачення, не існує. До речі, таких прийомів і правил не вказують навіть прибічники функціонального тлумачення.

По-третє, як ми зазначали раніше, тлумачення має суб'єктивний характер через вплив на нього правосвідомості та інших особистих якостей суб'єкта тлумачення. Якщо ж припустити ще й можливість цього суб'єкта оцінювати вплив умов і контексту на зміст норм права, пристосовувати їх на власний розсуд до умов життя суспільства, то це надасть зайвих підстав для довільного тлумачення та призведе до порушення законності.

Врахування названих чинників та умов дії норм права може певною мірою здійснюватися в процесі їх юридичної конкретизації або застосування, але обов'язково в межах законності.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення норм права. Цей спосіб виокремлюють такі автори, як Н.Л. Гранат, А.С. Шабуров, В.В. Лазарев, С.О. Комаров. На їхню думку, сутність спеціально-юридичного способу тлумачення полягає в дослідженні технічно-юридичних засобів та прийомів викладення волі законодавця, заснованих на спеціальних знаннях юридичної науки і насамперед юридичної техніки. Н.Л. Гранат і С.О. Комаров також називають низку прийомів:

- нормативне тлумачення норм права, тобто таке з'ясування волі законодавця, за якого встановлюється нормативність правила поведінки;

- конструктивне тлумачення норм права, тобто з'ясування особливостей юридичної конструкції;
- визначення галузевої належності правових норм;
- термінологічне тлумачення норм права.

Ми вважаємо неможливим виділення спеціально-юридичного тлумачення як окремого способу з'ясування норм права. Визначені його прибічниками конкретні прийоми і правила, які становлять зміст цього способу, належать до інших способів тлумачення норм права. Так зване нормативне тлумачення, тобто з'ясування волі законодавця, за якого встановлюється нормативність правила поведінки, є не чим іншим як логічним перетворенням – конкретним прийомом, що традиційно належить до логічного способу тлумачення. Цей висновок підтверджують приклади застосування цього прийому, наведені авторами.

Термінологічне тлумачення взагалі не може бути прийомом з'ясування норми права. Воно, по суті, є з'ясуванням термінів різних галузей знань, передбачених в нормах права. Таке з'ясування здійснюється за допомогою правил і прийомів національної мови, які належать до мовного способу тлумачення.

Так зване конструктивне тлумачення та визначення галузевої належності правових норм також не виступають конкретними прийомами тлумачення, бо нічого для з'ясування дійсного змісту норми права не дають. Ці дії є лише першими кроками до з'ясування норми, сприяють встановленню положень, які можуть бути підставами доведення дійсного змісту норми права. Встановлення місця правової норми в системі права сприяє визначенню зв'язків між нормами, які досліджують за допомогою прийомів і правил інших способів тлумачення.

Термінологічний спосіб тлумачення норм права виокремлює І.Є. Фарбер. Його сутність полягає, на думку автора, в тому, що суб'єкт тлумачення повинен, спираючись на науку про мову та мислення, на граматику й логіку, виявити специфіку текстів нормативних актів, в яких формулюються юридичні норми.

Вважаємо, що з'ясування змісту термінів, передбачених в нормах права, є частиною змісту мовного способу тлумачення. Спеціальних прийомів і правил термінологічного тлумачення окремо від мовних правил не існує.

Телеологічний спосіб тлумачення норм права. Цей спосіб (іноді під назвою «цільовий») виділяють такі вчені, як Т.Я. Насирова, П.О. Недбайло, В.В. Лазарев. Як вважає Т.Я. Насирова, телеологічне тлумачення – це діяльність, що здійснюється суб'єктами права, спрямована на встановлення за допомогою відокремленої сукупності прийомів аналізу і синтезу цільових параметрів закону, які дозволяють розкрити загальний зміст та зміст конкретних нормативних приписів. Особливість телеологічного тлумачення полягає в тому, що всі знання і прийоми їхнього використання прив'язуються до того, що виходить за межі безпосереднього змісту норми права, але пояснює його. На думку П.О. Недбайла, зміст норми права пізнається глибше, якщо він розкривається не тільки у відповідності з її юридичною основою, а й із суспільно-політичним підґрунтям тобто з тими об'єктивними результатами, що становлять її мету, і досягнення яких законодавець прагнув, установлюючи цю норму. Але при цьому з'ясування змісту норми права за її метою є правомірним як один із способів юридичного тлумачення лише за умови, що мета норми береться як елемент її змісту, а не довільно, на розсуд інтерпретатора норми права. Сутність телеологічного способу тлумачення (за В.В. Лазаревим) полягає у з'ясуванні норм права в напрямі встановленні цілей їх видання: безпосередніх, віддалених, кінцевих.

На жаль ніхто з прибічників телеологічного способу, крім Т.Я. Насирової, не вказує конкретних прийомів та правил, які й становлять сутність будь-якого способу тлумачення. Т.Я. Насирова визначає низку прийомів і правил телеологічного тлумачення, до яких належать такі.

1. Ієрархічні прийоми (ґрунтуються на відомих, чітких та стійких зв'язках різних норм права, тому спроможні спростити встановлення мети норми в процесі її тлумачення):

- висновок про мету норми права, що тлумачиться, залежно від мети іншого нормативного припису; О висновок про мету норми права, що тлумачиться, залежно від загальної мети правового акта, складовою частиною якого вона є. До цього прийому входять аналогічні операції, які враховують зв'язки загальних та спеціальних норм;

- висновок про мету норми права, що тлумачиться залежно від мети інституту, галузі права, в яку входить відповідна правова норма;
- висновок про мету норми загального закону залежно від змісту конституційного припису.

2. Прийоми, які ґрунтуються на знанні діалектики співвідношення мети і засобу її досягнення, яким виступає правова норма. Мета припускає певні засоби, щодо яких вона первинна. Залежно від характеру мети обирають і правові засоби: загальні або специфічні. Щодо засобів мета виступає домінантою. Але встановлення телеологічних законів є справою науки майбутнього, поки що не уявляється можливим визначити операції та межі відповідних прийомів.

3. Генетичний прийом. При проведенні аналізу цілей правових норм важливо дослідити історичні матеріали, що передували або супроводжували видання нормативного акту, різні додаткові джерела.

4. У телеологічному тлумаченні правових норм не можна ігнорувати елементарні правила мислення, приписані формальною логікою.

5. Специфіка телеологічного способу тлумачення виявляється у використанні для дослідження його предмета пізнання прийомів, які повністю відрізняються від формально-юридичних способів тлумачення. Тут йдеться про проникнення в соціальну спрямованість закону. При встановленні цілей норм права застосовують соціологічні прийоми: спостереження, опитування, інтерв'ювання, експертну оцінку, анкетування.

Ми вважаємо недоречним виокремлення телеологічного тлумачення в окремий спосіб з'ясування норм права. По-перше, безпосереднє встановлення мети ухвалення норми права не є завданням тлумачення. В деяких випадках це може бути додатковим аргументом у процесі з'ясування дійсного змісту норми права (коли така мета достатньою мірою визначена).

По-друге, встановлення мети ухвалення норм права, як слушно зауважують А.С. Піголкин і М.М. Вопленко, є результатом дослідження, а не одним із його способів. З'ясування мети норми права органічно входить у ширше поняття – з'ясування дійсного змісту правової норми. Встановлення мети норми – це результат застосування

всіх без винятку способів з'ясування правових норм, а не окремий самостійний спосіб. Із таким висновком погоджується і Т.Я. Насирова, яка, посилаючись на Д.Н. Ушакова, пише: «Поняття «зміст» визначається... як: 1) внутрішній, логічний зміст, який досягається розумом; 2) мета, розумна підстава». Але з цього вона робить хибний висновок, що при тлумаченні треба за допомогою традиційних прийомів та правил тлумачення з'ясовувати цільові параметри норми права, а потім через визначену мету розкривати її дійсний зміст. При цьому автор зазначає, що проблема встановлення співвідношення мети і дійсного змісту норми права, а, по суті, зумовленості змісту метою норми, є справою науки майбутнього, і на цей час є неможливим. Такий підхід до тлумачення норм права може лише ускладнити з'ясування їх дійсного змісту, а тому навряд чи має сенс.

По-третє, з аналізу наведених прийомів і правил телеологічного тлумачення випливає, що вони або належать до інших способів тлумачення (системного, історичного, логічного), або взагалі не можуть бути засобами з'ясування дійсного змісту норм права.

Логіко-юридичний спосіб тлумачення норм права (конструювання правової норми). О.Е. Лейст визнає його як головний засіб з'ясування дійсного змісту норм права. Нерозривний зв'язок та узгодженість правових норм, складові частини яких знаходяться у різних нормативних актах, потребують при застосуванні тієї чи тієї норми ретельного дослідження всіх положень відповідних нормативних актів. Практичне значення структури правової норми (гіпотеза – диспозиція – санкція) в тому й полягає, що вона орієнтує осіб, які застосовують правові норми, на всебічний аналіз нормативно-правового матеріалу, порівняння пов'язаних між собою статей законів та інших нормативних актів, виявлення елементів, що утворюють одну норму, визначення її змісту, умов застосування та наслідків порушення. В цьому, на думку автора, полягає сутність логіко-юридичного способу тлумачення норм права.

Ми вважаємо, що логіко-юридичне тлумачення не можна виділяти як окремий спосіб з'ясування.

Завданням тлумачення є з'ясування дійсного змісту норм права та його наступне обґрунтоване роз'яснення третім особам. З'ясування дійсного змісту передбачає, що сама норма та її складові елементи вже встановлені. Виявлення структури правової норми, її складових елементів є передумовою її тлумачення і не входить в його зміст, а тому

не може бути способом тлумачення. Умови застосування норми права, її зміст та наслідки порушення охоплюються поняттям дійсного змісту та з'ясовуються за допомогою всієї сукупності способів тлумачення.

Як ми визначили раніше, порівнюючи висновки з'ясування дійсного змісту норми права, отримані за допомогою всієї сукупності способів тлумачення, з висновками, одержаними з безпосереднього з'ясування тексту відповідної норми, можна виділити три види порівняльних висновків про результат з'ясування норми права.

1. Адекватне тлумачення – висновки з'ясування дійсного змісту норми права, отримані в результаті застосування всіх способів тлумачення, збігаються з висновками, що безпосередньо впливають із буквального тексту правової норми.

2. Розширене тлумачення – висновки з'ясування дійсного змісту норми права, отримані в результаті застосування всіх способів тлумачення, є ширшими, ніж висновки, що безпосередньо впливають із буквального тексту правової норми.

3. Обмежене тлумачення – висновки з'ясування дійсного змісту норми права, отримані в результаті застосування всіх способів тлумачення, є вузкими за висновки, що безпосередньо впливають із буквального тексту правової норми.

Вважаємо за доцільне охарактеризувати причини, що призводять до неспівпадання дійсного змісту норми права з висновками, які безпосередньо впливають з її буквального тексту. Тим більш, що в правовій науці нема єдиного погляду на підстави існування розширеного й обмеженого видів тлумачення норм права. Наприклад А.С. Піголкін і А.С. Шабуров вважають, що причина розширеного та обмеженого тлумачення норм права полягає в тому, що законодавець у виняткових випадках, в силу тих чи інших недоліків законодавчої техніки, не досить повно й чітко виражає дійсний зміст норми права, може припустити неточності, неясності, недогляди, помилки при формулюванні своєї волі.

На думку П.О. Недбайла, розширене й обмежене тлумачення існує тоді, коли буквальний зміст норми права правильно виражає її дійсний зміст, але дія норми права при цьому розширюється або обмежується внаслідок зміни обставин.

С.С. Алексеев, О.Е. Лейст, С.О. Комаров вважають, що розширене чи обмежене тлумачення спостерігається, як правило, у випадку небездоганності форми нормативного акту. Воно може бути

первинним, коли йдеться про недоліки законодавчої техніки, або вторинним, коли воля законодавця викладена так, що недостатньо враховує можливість виникнення нових фактів, які охоплює зміст норми права.

Я.М. Брайнін причинами розширеного й обмеженого видів тлумачення називає «конструктивні особливості диспозиції». При цьому він не вказує цих особливостей, а лише говорить про причетність до них оціночних термінів. Р.С. Рез бачить причину появи розширеного та обмеженого тлумачення в надмірній або недостатній відповідності ознак фактичного складу ознакам відповідної норми права. Н.Л. Гранат указує на дві причини існування таких видів тлумачення. Перша збігається з тією, про яку пише А.С. Піголкін, а друга полягає в «існуванні інших, що уточнюють, або близьких за змістом норм права, які обмежують чи розширюють поняття норми права, що тлумачиться, в порівнянні з буквальним розумінням її тексту».

Перераховані вище думки є недостатньо точними, а дещо й неправильними за причин невинного розширення авторами змісту тлумачення і надання не властивих йому функцій. Так, не зовсім точними є твердження А.С. Піголкіна, С.С. Алексеева, А.С. Шабурова, С.О. Комарова, оскільки далеко не всі недоліки законодавчої техніки ведуть до розширеного чи обмеженого тлумачення. Вони можуть лише ускладнювати розуміння дійсного змісту норм права, викликати необхідність використання ширшого кола прийомів та правил з'ясування. Так само певні труднощі для тлумачення можуть становити використані законодавцем оціночні поняття, що, проте, знов-таки не веде до розширеного чи обмеженого тлумачення (як вважає Я.М. Брайнін).

Ми не погоджуємося з П.О. Недбайлом, С.С. Алексєєвим і О.Е. Лейстом, які зумовлюють існування розширеного й обмеженого видів тлумачення зміною обставин, виникненням нових фактів тощо. Як правильно зауважує Н.Л. Гранат, «норма права завжди має один дійсний зміст, який уклав у неї законодавець, а завдання тлумачення полягає в розкритті вираженої в ній волі законодавця», а не в пристосуванні змісту правової норми до змін обставин, нових фактів тощо.

Щодо погляду Р.С. Реза, то автор, мабуть, не враховує, що, за його розумінням, існування розширеного й обмеженого тлумачення залежить від фактичних обставин справи. Відповідно, одна норма

права, в першому випадку, може тлумачитись адекватно, в другому – розширено, в третьому – обмежено.

Більш вдалою, але недостатньо повною, є друга причина, викладена Н.Л. Гранатом. З нею погоджується О.Ф. Черданцев. Справді, розширене та обмежене тлумачення норм права впливають із системності права та його норм. Є ще одна причина таких видів тлумачення, яка полягає в тому, що іноді законодавець вживає термін або словосполучення, які означають поняття ширшого чи вужчого обсягу, порівняно з тими, які насправді мав на увазі законодавець при формулюванні відповідної норми права. Але при цьому необхідно, щоб обсяг цих понять впливав із правових або неправових зв'язків норми права, що тлумачиться.

Наведемо найтипівші випадки розширеного й обмеженого видів тлумачення: й такі види тлумачення можуть ґрунтуватися на легальних дефініціях. Легальна дефініція може звузити або розширити зміст терміну, порівняно із повсякденним бо спеціальним його значенням в інших галузях знань:

- причиною обмеженого тлумачення може бути наявність спеціальних або виключних норм права, які можуть здійснювати вилучення з загальніших норм;

- обмежене тлумачення може проводитися на основі норм права загальної частини певної галузі права;

- обмежений вплив на деякі управомочні або зобов'язуючі норми здійснюють заборони, якщо вони покликані регулювати однакові суспільні відносини. Проте, якщо норма права, що встановлює заборону, є загальною, й існує виключна норма права, яка здійснює виключення з заборон, то така заборона обмеженої дії не чинить. Навпаки, в цьому разі сама заборона обмежується зазначеною нормою права;

- розширене тлумачення дають незавершеним перелікам обставин, умов тощо, які передбачені в нормах права.

На завершення розгляду цього питання вкажемо на найтипівші випадки, коли розширений й обмежений види тлумачення не припустимі:

- розширене тлумачення вичерпних переліків, що передбачені в нормах права;

- обмежене тлумачення незавершених переліків, що передбачені в нормах права;
- розширене тлумачення санкцій;
- розширене тлумачення положень, які є винятком із загального правила;
- розширене чи обмежене тлумачення термінів, які визначені легальною дефініцією, якщо таке тлумачення виходить за межі цієї дефініції.

6. КРИТЕРІЇ АДЕКВАТНОСТІ РЕЗУЛЬТАТУ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Наприкінці характеристики з'ясування норм права вважаємо за потрібне визначити критерії адекватності результату тлумачення норм права. Як ми вже зазначали, критерієм адекватності результату з'ясування дійсного змісту норми права волі законодавця, вираженій у цій нормі, треба вважати загальнолюдську практику, яка виявляється безпосередньо або в опосередкованих формах (тобто юридична практика, логічна правильність, досвід мовного спілкування тощо).

Юридична практика, яка включає в себе практику тлумачення норм права. Найбільше значення як критерій адекватності результатів тлумачення має загальнодержавна практика тлумачення норм права, в якій відбиваються загальні риси в діяльності державних суб'єктів щодо тлумачення правових норм. Практика не завжди є безпосереднім критерієм істини. Це має відношення і до юридичної практики. Загальнодержавна практика знаходить свій вираз передусім у документах вищих інстанцій, у тому числі судових.

Логічна правильність має важливе значення при оцінці адекватності результатів тлумачення норм права. В логічних формах опосередковано фіксуються предметні зв'язки, з якими людина має справу на практиці. Зв'язок знання з практикою часто є опосередкованим довгим ланцюгом логічних висновків. Логічна правильність набуває особливої ваги як критерій істинності суджень суб'єкта тлумачення норм права, бо тут йдеться про пізнання думок законодавця, вкладених у мовну форму. Якщо судження суб'єкта чітко відповідає законам і правилам логіки, їх результат можна розцінювати як адекватний. Але щоб результат з'ясування відповідав дійсності, крім правильності мислення, потрібна істинність передумов. Логічна

правильність не є критерієм істинності передумов. Щоб вирішити питання про їх істинність, необхідно звернутися до практики.

Практика мовного спілкування. Похідними посиланнями при тлумаченні є окремі змістовні елементи (поняття) правової норми, які позначаються словами та виразами.

Кожне поняття є скороченим, згорнутим судженням. Для того щоб здійснити в процесі тлумачення логічні операції з поняттями, треба встановити, що певним словом, терміном або групою слів у нормі права визначено саме таке поняття, тобто похідним має бути встановлення значення слова терміну чи виразу. Критерієм правильності вибору значення слів слід вважати норми і правила відповідної мови. Норми мови є результатом не лише мовної практики, а й людської практики загалом, опосередкованою мовою. Застосування правил мови як критерію правильності розуміння змісту слів, термінів, виразів є опосередкованим використанням як такого критерію всієї людської практики.

Юридичною наукою і практикою напрацьована ціла низка прийомів й правил тлумачення, в яких знаходять відображення особливості норм права та переломлюються вимоги загальнонаукових методів пізнання в розрізі їх застосування у з'ясуванні змісту правових норм. По суті, прийоми правила тлумачення також є опосередкованою формою людської практики і, відповідно, критерієм адекватності результатів тлумачення норм права.

Практика як критерій адекватності результатів тлумачення виступає не тільки в опосередкованих формах, а й безпосередньо. В процесі тлумачення проводять аналіз понять, виявляють їхні ознаки, обсяг тощо. Все це виражається у судженнях суб'єкта тлумачення норм права. Істинність таких суджень може бути підтверджена або спростована практикою. Особливо це виявляється при тлумаченні оціночних юридичних понять.

Водночас при використанні практики як критерію адекватності результату тлумачення норм права слід урахувати що, по-перше, практика є настільки абсолютною, наскільки відносною. Наприклад, загальнодержавна практика тлумачення норм права сама може бути оцінена з точки зору правильності, а її результати, що знайшли вираз у відповідних документах, – з точки зору адекватності. По-друге, в зв'язку з тим, що норми права регулюють не тільки існуючі суспільні відносини, а й іноді мають випереджувальний характер і є

спрямованими на сприяння виникненню і розвитку нових відносин, не завжди можливо використання певних форм практики як критеріїв адекватності результатів тлумачення норм права.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

- 1. Охарактеризувати логічний спосіб тлумачення норм права?*
- 2. У чому полягає мовний спосіб тлумачення права?*
- 3. Охарактеризуйте системний спосіб тлумачення норм права та його прийоми.*
- 4. У чому полягають інші способи тлумачення норм права?*
- 5. Що таке критерії адекватності результату тлумачення норм права?*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Бобылев А. И. Проблемы правопонимания, формирования системы права и системы законодательства // Право и политика. - 2002. - № 2. - С. 7.
2. Бобылев А. И. Современное толкование системы права и системы законодательства // Государство и право. - 1998. - № 2. - С. 22-27.
3. Богуцький П. Про використання системного підходу в осягненні цілісності системи права / П. Богуцький // Право України. – 2015. – № 6. – С. 157-164.
4. Васьковський Е.В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении и применении гражданских законов. – М.: АО «ЦентрЮрИнфоР», 2002. – 400 с.
5. Знаменський Г. Співвідношення загального і спеціального законодавства: методологічний аспект // Вісник Академії правових наук України. - 2003. -№1.-С.3.
6. Кокотов А. Н. Статусная структура законодательства // Право и политика. -2002-№5-С. 6.
7. Лилак Д. Колізії наукових поглядів на поняття «законодавство» і практичну необхідність його нормативної легалізації // Право України. - 2001.-№ 8.- С.48.

8. Лисенкова О. Законодавство України: необхідне нормативне визначення поняття // Право України. - 1999. - № 11. - С. 93.

9. Литягин Н. Н. Ревизия и систематизация законодательства // Государство и право. - 2003. - № 4. - С. 26-33.

10. Лукьянова Е. Г. Тенденции развития процессуального законодательства в свете общей теории права // Государство и право. - 2003. - № 2. - С. 104-109.

ВИДИ, АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЇХ ДІЯ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмної теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про види тлумачення норм права та акти тлумачення. Для досягнення цієї мети необхідно охарактеризувати офіційне тлумачення норм права, неофіційне тлумачення норм права, акти тлумачення норм права та їх дію.

ПЛАН

- 1. Офіційне тлумачення норм права**
- 2. Неофіційне тлумачення норм права**
- 3. Акти тлумачення норм права**

* * *

1. ОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Як було зазначено в попередніх лекціях, процес роз'яснення дійсного змісту норм права поділяється на два головних види – офіційне і неофіційне тлумачення. В свою чергу, кожний із цих видів можна поділити на нормативне і казуальне тлумачення.

Офіційне тлумачення норм права. Розглядаючи офіційне тлумачення, насамперед необхідно виявити та схарактеризувати його суттєві ознаки. Першою ознакою офіційного тлумачення, яка вирізняє його від інших видів роз'яснення, є його обов'язковий характер. Йдеться про формальну обов'язковість.

У науці існують різні погляди на підстави, що надають офіційному тлумаченню обов'язкового характеру. Так, Б.П. Спасов, В.М. Хропанюк, Г.В. Назаренко вважають, що обов'язковий характер офіційного тлумачення зумовлений компетентністю державного органу, який видає відповідне роз'яснення норми права. С.С. Алексеев, Ю.Х. Калмиков та ін. пояснюють обов'язковий характер офіційного тлумачення його самостійністю в системі юридичної практики та

правотворчим походженням. М.М. Вопленко пояснює такий характер наявністю контрольно-наглядних повноважень у органів, які здійснюють роз'яснення дійсного змісту норм права.

Наведені вище висловлювання потребують певного уточнення. Справді, офіційне тлумачення повинні давати уповноважені на такі дії суб'єкти. Саме в цьому змісті ми розуміємо зазначену авторами компетентність суб'єктів тлумачення. Але не це в першу чергу зумовлює обов'язковий характер офіційного тлумачення. Адже суб'єкт може мати відповідні повноваження, але надане ним роз'яснення не буде обов'язковим. Наприклад, через необов'язковість – за різних причин – самої норми права, що тлумачиться. Обов'язковий характер офіційного тлумачення не може бути також зумовлений його самостійністю у системі юридичної практики та правотворчим походженням. У цьому разі потрібно було б визнати правотворчий характер актів тлумачення норм права, виданих суб'єктами, які не мають повноважень на правотворчу діяльність. Не зовсім правильно пояснювати обов'язковий характер офіційного тлумачення наявністю контрольно-наглядних повноважень у його суб'єктів. Суб'єкт може надавати обов'язкове для виконання роз'яснення норм права, але при цьому не мати контрольно-наглядних повноважень.

Обов'язковий характер офіційного тлумачення впливає з юридичних властивостей самих норм права, що тлумачаться. Акти офіційного тлумачення мають обов'язковий характер лише у зв'язку з дією норм права, зміст яких вони роз'яснюють. Тут можна дещо погодитися з М.М. Вопленко, який вважав, що обов'язковий характер є наслідком системоутворюючих зв'язків офіційного тлумачення з нормою права, що роз'яснюється.

Проте однієї цієї ознаки недостатньо, щоб офіційне тлумачення мало обов'язковий характер. Друга його ознака полягає в тому, що офіційне роз'яснення норм права здійснюється уповноваженим на це суб'єктом. Повноваження мають походити з його права на правотворчість або бути делеговані йому суб'єктом, який видав норму права, що тлумачиться.

Повноваження суб'єкта, який видав норму права на її офіційне роз'яснення, впливають із логічного умовиводу, що саме цей суб'єкт адекватніше розуміє власну волю, виражену в правовій нормі. Делеговані повноваження на офіційне тлумачення мають закріплюватися у відповідних правових нормах, які можуть бути в

нормативному акті, що регулює відносини тлумачення норм права; нормативному акті, норми права якого тлумачяться; нормативному акті, що регламентує відносини суб'єкта, якому делеговані повноваження на офіційне роз'яснення. Наведені ознаки є головними рисами офіційного тлумачення, бо саме вони надають йому обов'язкового характеру.

Варто визначити ще одну ознаку, яка полягає в наявності особливого порядку роз'яснення дійсного змісту норм права. Деякі автори, наприклад М.М. Вопленко, розглядаючи особливий порядок роз'яснення дійсного змісту норм права, використовують термін «правороз'яснювальний процес». Це не дуже коректно, оскільки, по-перше, тлумачення – це діяльність, у процесі якої норму права спочатку з'ясовують, а вже потім роз'яснюють; по-друге, в особливий порядок роз'яснення норм права включений також результат цього процесу. З іншого боку, цей термін правильно відбиває цільове призначення тлумачення, метою якого є роз'яснення дійсного змісту норм права, і є придатним для використання.

Процес роз'яснення норм права можна визначити як систему пов'язаних між собою в логічній послідовності відносно відокремлених інтелектуально-вольових дій суб'єкта тлумачення, які спрямовані на розкриття дійсного змісту правових норм шляхом його з'ясування і наступного роз'яснення третім особам. Інтелектуально-вольові дії, враховуючи послідовний характер їх здійснення, можна поділити на стадії офіційного тлумачення.

Першою стадією є: правороз'яснювальна ініціатива, з якою суб'єкти суспільних відносин звертаються до уповноваженого на офіційне тлумачення суб'єкта за роз'ясненням дійсного змісту норм права. Уповноважений суб'єкт теж має право започаткувати процес роз'яснення за власною ініціативою. В цьому разі перила стадія починається з узагальнення існуючої юридичної практики та з'ясування необхідності в наданні роз'яснень.

Друга стадія – ще узагальнення суб'єктом тлумачення існуючої юридичної практики та перевірка необхідності в наданні роз'яснення дійсного змісту норм права.

Третя стадія правороз'яснювального процесу полягає у з'ясуванні суб'єктом офіційного тлумачення дійсного змісту норми права, отриманні результату з'ясування, його перевірки на адекватність волі законодавця, вираженій у нормі права, що роз'яснюється.

Четверта стадія складається з розробки й обговорення суб'єктом тлумачення проекту роз'яснення дійсного змісту норм права. На цій стадії викладають результат з'ясування дійсного змісту норми права, відзначають випадки неправильного її розуміння й реалізації.

П'ята стадія полягає в прийнятті або затвердженні суб'єктом тлумачення проекту роз'яснення дійсного змісту г правової норми.

I, нарешті, шоста стадія правороз'яснювального процесу – опублікування акту роз'яснення норм права.

Треба зазначити, що вказані стадії ясно виявляються лише тоді, коли існує спеціальна мета на роз'яснення. В інших випадках, наприклад, коли тлумачення суб'єкт здійснює в ході правозастосовчої діяльності, чітко окреслити стадії правороз'яснювального процесу майже неможливо.

Отже, **офіційне тлумачення норм права** – це процес роз'яснення дійсного змісту норм права третім особам, який здійснюється уповноваженим на це суб'єктом, та має обов'язковий характер.

У свою чергу, офіційне тлумачення можна поділити на види. В науці загальноприйнятим є його поділ *на нормативне і казуальне роз'яснення*. На нашу думку, термін «нормативне тлумачення» не зовсім точно відбиває сутність цього поняття. Нормативне тлумачення не призводить до виникнення нових норм права, внесення в них змін чи доповнень. Його сутність полягає в тому, що воно має загальний характер і поширюється на необмежену кількість суспільних відносин, врегульованих нормою права, що тлумачиться. Тому нормативне тлумачення треба чітко відокремлювати від інших видів правової діяльності, коли, наприклад, під виглядом надання офіційного роз'яснення здійснюється юридична конкретизація відповідних правових норм або видаються нові норми. Тут частково можна погодитися з точкою зору Б.П. Спасова: «Нормативне офіційне тлумачення не призводить до утворення правових норм, воно тільки з'ясовує та роз'яснює зміст існуючих, тому не належить до тлумачення видання положень, наказів чи інструкцій про застосування будь-якого закону або указу, оскільки останні є нормативними актами і самі створюють правові правила поведінки».

Отже, термін «нормативне тлумачення» є не зовсім адекватним змісту цього поняття, правильніше говорити про загальне офіційне тлумачення норм права.

Деякі вчені, наприклад М.М. Вопленко, указують на вищий ступінь державної обов'язковості нормативного офіційного тлумачення норм права. З наведеною властивістю важко погодитися через те, що обов'язковість офіційного роз'яснення норм права не має ніяких ступенів. Не можна змішувати поняття юридичної сили офіційного роз'яснення з його обов'язковістю. Як правильно пише В.Ф. Котюк, «розрізнення в юридичній силі не означає різного ступеня обов'язковості. Юридична сила є релятивна (відносна) властивість того чи іншого акту, вона виявляється, особливо, при зіткненні з іншими актами. Обов'язковість же є абсолютна якість будь-якого правового акту, що виявляється безвідносно до інших актів. Юридична сила може бути меншою або більшою, вона може мати той чи інший ступінь, обов'язковість же не має ступенів. Неможливо уявити ступінь обов'язковості, не руйнуючи її самої».

Казуальне тлумачення норм права – це офіційне роз'яснення дійсного змісту норми права, яке надає суб'єкт тлумачення щодо конкретного казусу. Таке тлумачення поширює свою дію тільки на конкретний казус.

Про обов'язковість тлумачення, зокрема казуального, можна говорити в іншому плані. Фактично обов'язковим є будь-яке тлумачення, що адекватно й обґрунтовано роз'яснює дійсний зміст норми права. Обов'язковість такого тлумачення походить із юридичних властивостей самих норм права і зумовлена наявністю системоутворюючих зв'язків офіційного тлумачення з нормою права, що роз'яснюється. Саме в цьому сенсі можна говорити про казуальне тлумачення як про таке, що має обов'язковий характер не лише для окремого казусу, а й для всіх інших аналогічних випадків. Казуальне тлумачення А.Б. Венгерова називає прецедентом тлумачення правової норми, який слід ураховувати при розв'язанні аналогічних казусів. Із цим твердженням можна погодитися за умови, якщо вкладати у термін «прецедент тлумачення норми права» повсякденне значення і не надавати йому формально обов'язкового характеру. Тлумачення норм права доцільно класифікувати на автентичне і делеговане.

Автентичне тлумачення – це офіційне роз'яснення дійсного змісту норми права, що надає суб'єкт, який видав цю норму.

Делеговане тлумачення – це офіційне роз'яснення дійсного змісту норм права, що здійснює суб'єкт, який має повноваження на такі дії.

У науці існують різні думки щодо належності автентичного і делегованого видів роз'яснення лише до офіційного нормативного тлумачення або до офіційного нормативного казуального видів. Більшість учених, наприклад В.М. Хропанюк, А.С. Піголкін, О.І. Спиридонов, розглядають автентичне тлумачення як різновид лише офіційного нормативного тлумачення норм права. Це не зовсім правильно. Суб'єкт, який видав норму права, може надавати й офіційне роз'яснення як загального характеру, так і щодо конкретного казусу. Інша справа, що на практиці переважною більшістю автентичне роз'яснення має загальний характер і належить до офіційного нормативного тлумачення. Слушно відзначає О.Ф. Черданцев: «Якщо той чи інший орган може тлумачити свої нормативні акти щодо цілої категорії справ, то тим більше він має право тлумачити їх щодо конкретної справи, якщо така необхідність виникає».

А.Я. Берченко, І. Сабо, М.Д. Шаргородський взагалі заперечують існування автентичного тлумачення норми права в зв'язку з тим, що його надає суб'єкт, який видав цю норму. Це фактично є виданням нової норми, а тому таке тлумачення слід відносити до актів правотворчості. Ще раніше дану думку висловлювали М.М. Коркунов і Г.Ф. Шершеневич, які вважали автентичне тлумачення новим законом. І практичне значення «цього безглузлого виразу – законодавче тлумачення закону» зводили до того, що іноді, прикриваючись ним, автентичне тлумачення надає закону зворотної сили. Це твердження має сенс, але видається не зовсім правильним. Суб'єкт, який видав норму права, безумовно, має право на офіційне роз'яснення її дійсного змісту. Таке повноваження логічно походить із права цього суб'єкта на видання норми, що тлумачиться, бо саме він адекватно розуміє власну волю, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим особам. Це положення є принциповим. Інша справа, коли такий суб'єкт під виглядом офіційного роз'яснення видає нову правову норму або змінює чи доповнює її дійсний зміст. Видання нової норми, внесення змін у норму шляхом офіційного роз'яснення її дійсного змісту часто здійснюють для того, щоб надати новій або зміненій нормі зворотної дії. В таких випадках надане роз'яснення не є тлумаченням і таку практику слід вважати неправомірною.

Щодо автентичного офіційного тлумачення, то на його природу теж нема єдиної точки зору. Так, А.С. Піголкін вважає, що право суб'єкта на автентичне тлумачення логічно впливає з його права на

нормотворчість. При цьому акт автентичного тлумачення має такі ж ознаки й юридичну силу, як і нормативний акт. Подібним чином мислить і Н.Л. Гранат, який відзначає, що акт автентичного тлумачення має таку саму юридичну силу і зовнішню форму, що й нормативний акт. При цьому необов'язково, щоб автентичне тлумачення було сформульоване в особливому акті. Часто в нормативних актах поряд із новими нормами права існують положення, якими передбачено нормативні роз'яснення вже чинних правових приписів. Така практика, на думку автора, заслуговує на підтримку. Іншу точку зору висловлює Р.С. Рез, який пише, що акт автентичного тлумачення є підпорядкованим нормативному і має лише допоміжний характер, але при цьому кожний із них зберігає свою виокремленість. У свою чергу, В.В. Лазарев стверджує, що суб'єктами офіційного автентичного тлумачення можуть виступати всі державні органи, які організують процес реалізації права.

Наведені погляди здаються не зовсім точними, а тому вимагають певного пояснення. Можна погодитися з тим, що право на надання автентичного тлумачення логічно впливає з права суб'єкта на нормотворчість. Проте одного права на нормотворчість не достатньо, бо суб'єкт може його мати, але не видавати саме ту норму права, яку він тлумачить. Висловлювання А.С. Пігодкіна і Н.Л. Граната, що акт автентичного тлумачення має такі ж ознаки та юридичну силу, як і нормативний акт є хибними. Автентичне офіційне тлумачення не може мати ознак і юридичної сили нормативного акту. Справді, акт автентичного тлумачення перебуває в нерозривному зв'язку з нормою права, що тлумачиться, але він не містить правових норм, не регулює суспільні відносини, його дія цілком залежить від дії норми права, яку він тлумачить. Визнання за автентичним тлумаченням юридичної сили нормативного акту веде до видання нових норм права, внесення змін та доповнень у чинні норми під виглядом автентичного роз'яснення їх дійсного змісту, що неминуче призводить до порушення законності.

Неправильною є і позиція В.В. Лазарева. Суб'єкти, які здійснюють реалізацію норм, як правило, не мають права на нормотворчість, а тому не можуть надавати автентичного офіційного тлумачення. Можна припустити, що окремі такі суб'єкти за наявності у них відповідних повноважень можуть проводити юридичну конкретизацію норм права та наступне автентичне тлумачення своїх

конкретизаційних правоположень, але в жодному разі це не буде автентичним офіційним тлумаченням.

Ми вважаємо слушною думку Р.С. Реза, що акт автентичного офіційного тлумачення і нормативний акт перебувають у відносинах підпорядкованості. Акт автентичного тлумачення нерозривно пов'язаний із нормою права, яку він тлумачить, і має допоміжне значення, яке полягає в адекватному й обґрунтованому роз'ясненні дійсного змісту норми права. Водночас акти автентичного офіційного тлумачення належать до окремого виду правових актів, тому можна казати про їх відносну видокремленість.

2. НЕОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Неофіційне тлумачення норм права – це процес роз'яснення дійсного змісту норми права третім особам, який може здійснюватися будь-яким суб'єктом тлумачення і не має юридичної сили. Такий акт є формально не обов'язковим для застосування, але його сила полягає в обґрунтованості й адекватності дійсній волі законодавця, вираженій у нормі права. Неофіційне роз'яснення дійсного змісту норм права теж можна класифікувати. Загальноприйнятим є його поділ залежно від суб'єкта тлумачення на доктринальне, професійне і побутове.

Існують різні точки зору на визначення змісту доктринального тлумачення норм права. Так, М.С. Строгович визначає його як роз'яснення, що ґрунтується на науковому дослідженні чинного права. А.І. Денісов розуміє під таким тлумаченням норм права їх наукову трактовку. Ці думки є раціональними, але призводять до протиставлення доктринального тлумачення іншим видам роз'яснення норм права. Правильно підкреслює І.Є. Фарбер: «Така постановка питання уявляється неправильною. Хіба легальне тлумачення, яке надає Президія Верховної Ради..., або судове тлумачення закону мають виключати наукову трактовку закону?». Водночас І.Є. Фарбер надто критично ставиться до доктринального тлумачення, взагалі заперечуючи його існування.

Ми вважаємо, що доктринальне тлумачення, безумовно, слід виділяти як різновид неофіційного роз'яснення норм права. Але підстави класифікації необхідно проводити залежно від суб'єкта роз'яснення і враховувати, що така класифікація поширюється лише на неофіційне тлумачення. Отже, доктринальне тлумачення можна

визначити як неофіційне роз'яснення дійсного змісту норм права, яке надають суб'єкти науки держави та права.

Разом із доктринальним тлумаченням в науці загально прийнято виокремлювати професійне неофіційне тлумачення норм права. Його визначають як роз'яснення, яке надають адвокати, юрисконсульти, юристи-практики, тобто ті суб'єкти, які мають юридичну освіту.

На нашу думку, наведене визначення професійного неофіційного тлумачення не достатньою мірою окреслює обсяг цього поняття. Воно поширюється не тільки на суб'єктів із юридичною освітою. Професійне неофіційне тлумачення можуть надавати суб'єкти, для яких видання, реалізація та застосування норм права є професійним обов'язком. При цьому необхідно, щоб професійне роз'яснення надавалося в межах професійної компетенції суб'єкта тлумачення і не мало ознак офіційного тлумачення норм права. Отже, професійне тлумачення можна визначити як неофіційне роз'яснення дійсного змісту норм права, яке надають професійні суб'єкти держави і права. Деякі автори, наприклад М.М. Вопленко, виділяють у окремий вид неофіційного тлумачення офіційне роз'яснення норм права. Його визначають як роз'яснення, яке надається особою зі згоди уповноваженого на тлумачення суб'єкта, але без наступного санкціонування цим суб'єктом такого роз'яснення. На нашу думку, таке роз'яснення охоплюється змістом професійного тлумачення і виділення його у окремий вид навряд чи доцільно.

Побутове тлумачення норм права – це неофіційне роз'яснення дійсного змісту норм права, яке надають будь-які суб'єкти тлумачення, за винятком вищевказаних категорій.

3. АКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Після завершення процесу роз'яснення дійсного змісту норми права суб'єкт отримує певний результат, який виражається в акті тлумачення відповідної норми права. Під терміном «акт тлумачення» треба розуміти не тільки письмовий документ, а й усні роз'яснення дійсного змісту норми права.

Акти неофіційного тлумачення не мають юридичної сили, обов'язкового характеру і формально є рекомендаціями щодо адекватного з'ясування дійсного змісту норм права. Тому ми вважаємо за доцільне розглянути акти офіційного тлумачення норм права докладніше.

Акт офіційного роз'яснення відповідно до цілей та завдань тлумачення не повинен вносити нічого нового в дійсний зміст норми, яку він тлумачить. Він може мати тільки положення, які адекватно, розгорнуто й обґрунтовано пояснюють цей зміст. Юридична сила актів офіційного тлумачення та їх обов'язковий характер зумовлені, по-перше, юридичними властивостями самих норм права та наявністю зв'язків правоположень актів офіційного роз'яснення з нормами права, що тлумачаться; по-друге, наявністю повноважень у суб'єкта тлумачення на надання офіційного роз'яснення дійсного змісту норм права і видання актів офіційного тлумачення.

Заслуговує на увагу дія актів офіційного тлумачення, яка охоплює низку проблем: набуття чинності цих актів, дія їх у часі, просторі, за колом осіб, припинення дії. Потрібно розмежовувати питання набуття такими актами юридичної сили та їх дії. Набуття юридичної сили означає, з якого моменту вони включаються у правову систему. Питання про дію належить до тих суспільних відносин залежно від виникнення яких у часі або просторі застосовуватимуться акти, що набули юридичної сили. Інакше кажучи, це означає, чи діятимуть акти, що набули юридичної сили, тільки на майбутнє, чи стосуватимуться й тих відносин, які виникли до набуття такими актами юридичної сили.

Акти офіційного тлумачення, безперечно, мають набувати сили лише після їх офіційного опублікування. Як правильно відзначає Б.П. Спасов, «... їх опублікування ... слід розглядати як одну з умов уведення в дію, бо немає іншого способу офіційного оприлюднення тлумачення, яке надане відповідній правовій нормі...». Водночас у науці загальноприйнято, що само тлумачення починає діяти з часу набуття юридичної сили норми права, яка роз'яснюється. Отже, йдеться про зворотну дію (ретроактивний ефект) або зворотну силу актів офіційного тлумачення норм права. Вказаний правовий ефект пояснюється тим, що при тлумаченні не створюються нові норми права, не змінюється і не доповнюється зміст існуючих.

У зв'язку зі зворотною дією тлумачення норм права виникає проблема правових наслідків ретроактивного ефекту. При тлумаченні норми права його ретроактивний ефект виявляється в тому, що правовідносини, які виникли в результаті її дії, повинні реалізовуватися відповідно до дійсного змісту цієї норми. Якщо певні правовідносини, породжені дією норми права, реалізовувалися згідно з дійсним змістом,

який роз'яснюється в акті офіційного тлумачення, то такі правовідносини не зазнають змін. Якщо норма права за будь-яких причин не діяла до видання акту її офіційного тлумачення, то після його видання вона діятиме відповідно до наданого офіційним роз'ясненням її дійсного змісту. Зовсім інша справа, коли норма права реалізується зі змістом, який відрізняється від того, що роз'яснюється в акті її офіційного тлумачення. З цього приводу в правовій літературі висловлюються різні точки зору.

Більшість учених, наприклад О.Ф. Черданцев, А.С. Піголкін, підтримуючи безумовний ретроактивний ефект офіційного тлумачення норм права, по суті, визнають наведені дії певних суб'єктів, які реалізовували або застосовували відповідні норми права як такі, що не відповідають дійсному змісту норми права, а прийняті ними документи – не є дійсними. Інші автори, такі як Л. Радоїлські, зазначають, що зворотна сила офіційного тлумачення не завжди призводить до суспільне виправданих наслідків. Щоб уникнути таких результатів, пропонують обмежувати зворотню дію офіційного тлумачення в певних випадках, наприклад, коли вони передбачені рішеннями та вироками, що набули законної сили. З цим не погоджується Б.П. Спасов, мотивуючи тим, що для обмеження ретроактивного ефекту офіційного тлумачення нема легальних підстав. Він пропонує з міркувань доцільності, скасовувати ретроактивний ефект, якщо для цього є законні підстави .

Ми вважаємо, що офіційне тлумачення має діяти з моменту набуття юридичної сили нормою права, дійсний зміст якої роз'яснюється у відповідному акті. Водночас, коли норма права вже діє і реалізується не з тим змістом, що роз'яснюється в акті офіційного тлумачення, і при цьому офіційне тлумачення такої норми погіршує правове становище суб'єктів суспільних відносин, надане роз'яснення повинно діяти з моменту опублікування акту офіційного тлумачення. Цей принцип, по-перше, повніше захищатиме права і свободи особи; по-друге, попереджатиме випадки видання нових норм права чи внесення змін і доповнень до існуючих під виглядом їх офіційного тлумачення.

Акти офіційного тлумачення, як правило, діють упродовж терміну дії норми права, яку вони роз'яснюють. А.С. Піголкін висловлює думку, що акт офіційного тлумачення завжди поділяє долю норми права, яку він тлумачить. Враховуючи, що такий акт перебуває

в тісному, нерозривному зв'язку з нормою права, яку він роз'яснює, ця точка зору не викликає заперечень, але здається не зовсім точною. Варто визначити правила залежності акту офіційного тлумачення від дії норми права:

- якщо норма права скасована, то, відповідно, втрачає силу й акт її офіційного тлумачення;

- якщо норма права була змінена чи доповнена, але в ній збереглися терміни й положення, що вживалися в попередній редакції, то зберігають свою дію роз'яснення положень і термінів в акті офіційного тлумачення, які залишилися в новій редакції. В цьому правилі знаходить свій вираз відносна відокремленість актів офіційного тлумачення норм права як окремого виду правових актів.

Акти офіційного тлумачення діють також у просторі та за колом осіб. Існують різні думки щодо дії цих актів поза колом осіб. Деякі вчені, наприклад О.Ф. Черданцев, вважають, що сфера дії акту офіційного тлумачення поза колом осіб дорівнює сфері дії норми права, яку він тлумачить. Інші автори, такі як М.Г. Авдюков, наполягають на тому, що окремі акти офіційного тлумачення, наприклад, видані вищою судовою владою, є не обов'язковими для певних суб'єктів, скажімо, судів, оскільки є, по суті, рекомендаціями. Позиція, яку підтримують А.С. Піголкін і Р.С. Рез, полягає в тому, що акти офіційного тлумачення обов'язкові для виконання тими особами, які підпадають під юрисдикцію суб'єкта, що видав відповідний акт.

Ця проблема уявляється досить актуальною для теорії і практики, тому вимагає певного уточнення. При цьому ми маємо на увазі формальну обов'язковість актів офіційного тлумачення норм права.

Сфера дії акту офіційного тлумачення формально не може дорівнювати сфері дії норми права, яку він тлумачить, оскільки обов'язковість норм права походить із загальних принципів права та повноважень правотворчого суб'єкта, чого не можна сказати про акти офіційного тлумачення. Водночас помилково говорити про необов'язковість актів офіційного тлумачення. Обов'язковий характер таких актів походить із юридичних властивостей норм права і наявності повноважень у суб'єктів на офіційне тлумачення. Правильнішим є твердження, Що розглядувані акти обов'язкові для виконання тими суб'єктами, які перебувають під юрисдикцією суб'єкта, що видав відповідний акт. Проте цей факт також вимагає уточнення. Ми

вважаємо, що дія акту офіційного тлумачення поширюється на коло тих осіб, які визначені у відповідному повноваженні, що надається суб'єкту на офіційне тлумачення норм права. Коли коло осіб не окреслено, дія акту поширюється на осіб, підпорядкованих суб'єкту, що надав офіційне роз'яснення дійсного змісту норми права, а також на осіб, для яких рішення вказаних суб'єктів є обов'язковими.

Щодо дії актів офіційного тлумачення у просторі, то тут питання розв'язується аналогічним чином. Дія таких актів поширюється на територію, визначену в повноваженні що надано суб'єкту на офіційне тлумачення норм права. Якщо такий простір у повноваженні не встановлений, дія акта простягається на відповідну територію, на яку поширюється дія суб'єкта, що надав офіційне тлумачення.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. *Охарактеризуйте офіційне тлумачення норм права.*
2. *В чому полягає неофіційне тлумачення норм права?*
3. *Дайте визначення акту тлумачення норм права.*
4. *Охарактеризуйте види та дію актів тлумачення норм права.*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла (28–29 берез. 2008 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І Франка, 2008. – 228 с.
2. Гончаров В. Граматологія та методологія тлумачення юридичних норм / В. Гончаров // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8–9 лют. 2010 р.) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Юрид. ф-т ; [редкол.: А. М. Бойко та ін.]. – Л., 2010. – С. 8–9.
3. Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. П. Євграфова. — Х, 2005. — 21 с.
4. Лисенкова О. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.0. 01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Лисенкова. — К., 2001. — 33 с.

5. Малента В. Доктринальне тлумачення норм права / В. Малента // Юрид. Україна. — 2008. — № 12. — С. 30–36. — Бібліогр. : с. 35–36.

6. Михайлович Д. М. Толкование закона : Моногр. / Д. М. Михайлович; Нац. ун-т внутр. дел. - Х., 2004. - 198 с. - Библиогр.: с. 185-196.

7. Медведчук В. Від системної правотворчості до систематизації національного законодавства / В. Медведчук // Юридичний вісник України. — 2000. — № 42. — С. 1 - 3.

8. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики / М. П. Молибога // Часоп. Київ. ун-ту права. — 2010. — № 2. — С. 42–46. — Бібліогр.: с. 45–46.

9. Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. В. Погорелов. — Х, 2000. — 167 с.

10. Сущенко В. Тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України / В. Сущенко // Юстиніан. Юридичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 12-16.

11. Шмельова Г. Юридичні засоби удосконалення змісту і форми законодавства / Г. Шмельова // Концепції розвитку законодавства України : матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996. — 508 с.

ТЕМА 6

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ТА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмною теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про роль держави та державної політики у тлумаченні норм права. Для досягнення цієї мети необхідно: розкрити роль соціальних інтересів у тлумаченні права, визначити суб'єктів тлумачення норм права, надати характеристику суб'єктів офіційного тлумачення права в Україні тощо.

ПЛАН

- 1 Роль соціальних інтересів у тлумаченні права**
- 2. Суб'єкти тлумачення норм права**
- 3. Суб'єкти офіційного тлумачення норм права в Україні**

* * *

1. РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ТЛУМАЧЕННІ ПРАВА

Політика, її зміст і риси є вираженням соціальної структури суспільства. Суспільство завжди було і є розшарованим, розділеним за безліччю ознак на групи, верстви, категорії, спільноти. Узагальнено їх можна назвати соціальними групами, тобто цілісними соціальними утвореннями, які виникають об'єктивно і характеризуються сталими зв'язками людей, спільністю їхніх інтересів та властивостей, подібністю ставлення до інших соціальних угруповань, сповідуваних цінностей, способу життя, тенденцій і перспектив розвитку. Сутність політичних подій полягає у прагненні окремих соціальних груп здійснити свої наміри, задовольнити власні інтереси тощо, часто за рахунок інших соціальних груп, що й сприяє виникненню суспільних суперечностей і вимагає застосування заходів примусу, в тому числі позаконотомічних.

Ці суперечності є рушійною силою суспільства та його політичної системи. Суперечності – це; взаємодія протилежних, взаємовиключних тенденцій у розвитку предметів та явищ, поєднаних між собою, які проникають один в одного, є джерелами саморушення й об'єктивного розвитку світу та людського пізнання. Вони є обов'язковою рисою всіх явищ, предметів та елементів суспільного буття. Зміст політичних відносин формують суперечності між різними соціальними групами, їхніми потребами, інтересами та напрямками суспільної активності, що виникають на етапах розвитку суспільства. Такі суперечності мають антагоністичний і неантагоністичний характер. У першому випадку – це суперечності, викликані експлуатацією однією соціальною групою іншої, привласненням продукту праці. Неантагоністичні відображають розбіжності в потребах, інтересах і формах суспільної активності окремих соціальних груп за відсутності експлуатації одними групами інших. Однією з головних проблем, пов'язаною з суперечностями є панування соціальних груп. Певна група, яка має економічне панування, тобто володіє засобами виробництва, стає домінуючою суспільною силою, її панування виражається не лише в привілейованій позиції порівняно з іншими елементами суспільної системи, а й у можливості використовувати економічні засоби для утворення політичних інститутів та управління ними з метою політичного панування й організації ідеологічної роботи щодо переконання інших соціальних груп, що існуючий суспільний порядок є найправильнішим.

Водночас вимоги суспільної сутності визначають і підпорядковують собі дії осіб і соціальних груп, постають зовнішньою необхідністю, імперативом, що є більш обов'язковим, аніж інтереси й потреби окремих соціальних груп. Ці вимоги можна назвати всезагальним інтересом, який є найважливішим і спільним для всіх. Адже поряд із розмаїттям індивідуальних і групових інтересів у суспільстві завжди існують цінності, однаково важливі для всіх. Наприклад, дотримання певного порядку та безпеки, встановлених правил взаємодії, співжиття, збереження й розширення зв'язків, протистояння руйнівному стихійному чи соціальному впливові, прийнятне та можливе за конкретних умов вирішення соціальних суперечностей, покращення умов життя людини відтворення їх відповідно до людської природи і гідності. Найпершим вираженням всезагальних Інтересу є збереження цілісності суспільства, дотримання

порядку взаємні людей і соціальних груп, існування угруповань та суспільства загалом. Соціальне розшарування, диференціація є суспільною необхідністю, вираженням всезагального інтересу, воно потребує інтегруючого врівноваження, яке б забезпечувало цілісність соціуму, власне, уможливило б його існування.

Сукупність соціальних угруповань, фрахтованих спільно які є носіями зазначених інтересів і прагнуть втілити їх у життя, а також організації и установи, покликані виражати і задовольняти ці інтереси, складають систему суспільства, яка є підсистемою суспільної системи. Характер і зміст політичної системи суспільства визначаються існуючою соціальною структурою, економічною основою, його політичною організацією, суспільною свідомістю, уявленнями про цінності буття, правовими нормами. Центральним елементом політичної системи є держава. Поняття держави тісно пов'язано з владою. З одного боку влада – це вираження об'єктивної потреби особистості в саморегуляції й організації, це загальна потреба типів суспільств і спільнот. Тому відносини влади є необхідним механізмом регулювання життя всього суспільства, забезпечення і збереження його єдності. З іншого боку, феномен влади в макросуспільному масштабі до державної влади тісно пов'язаний із виникненням и існуванням соціальних груп. Суспільний зміст політичної влади полягає в здатності організованої соціальної групи, яка репрезентована центром, що має в своєму розпорядженні засоби фізичного, економічного та психологічного примушення, нав'язувати власні інтереси та волю іншим групам, включаючи подолання опору, застосування примусу та насилля. Водночас панування та примус самі ще не є достатніми ознаками політики взагалі та влади зокрема. Справжня влада – це не саме позбавлення волі підвладних, а й певне підпорядкування і впорядкування їхніх волевиявлень. Це формування такої залежності, коли людина поступається владній настанові не лише через страх або розсудливість, а і за власної волі, внаслідок визнання та прийняття авторитетності, необхідності, вираженням якої є владна настанова. Поряд із силовим впливом визначальною рисою будь-якої влади є її в zasadниченість, обґрунтованість, виправданість, правомірність застосування сили та обмеження нею свобод осіб. Влада тільки тоді є легітимною, коли її настанови, накази, веління підвладні сприймають як дійсно обов'язкові та необхідні самою суттю, а їх невиконання – як порушення правди життя. Довести прийнятність цього впливу й

обмеження можна, тільки посилаючись на щось подібне до природної, об'єктивної необхідності, що впливає з вимог ества, сутності речей, а не тільки за бажанням якоїсь особи чи соціальної групи. Отже, влада поєднує у собі два начала – примушення до якихось дій і всаданничення права на таке примушення, легітимність, яка здобувається через звернення до цілей, всезагальних інтересів.

Розглядаючи державу як політичну організацію соціальних груп, у розрізі проведення державної політики визначимо два головних напрями – переслідування і захист інтересів та потреб соціальної групи, яка на даний час перебуває при владі, та досягнення і дотримання всезагальних інтересів суспільства з використанням чинника влади. Проведення державної політики в цих напрямках із використанням чинника влади, в тому числі із застосуванням засобів примусу, вимагає нормативного санкціонування, тобто системи ідеологічних і правових норм.

Щодо ідеологічних норм, доцільно зазначити, що ідеологія є важливою складовою принципу єдності економіки, ідеології і політики. Обсяг втручання політики в сферу економіки визначається саме ідеологією. Ідеологія є після економіки другим обмеженням самостійності політичної системи суспільства, вона завжди затверджує критерії оцінки явищ та процесів, які існують у суспільному житті, критерії корисності й ефективності функціонування політичної та економічної систем. Ідеологія дозволяє проводити свідому перебудову суспільних відносин, запроваджувати нові принципи їх регулювання, впроваджувати нові суспільні цінності.

Крім системи ідеологічних норм, проведення державної політики вимагає існування системи норм правових. Подвійний характер державної політики певною мірою зумовлює розрізнення понять «право» і «закон». Право, з політичної точки зору, є відбиттям сукупності всезагальних інтересів, цінностей, прагнень і потреб суспільства. Право базується на цінуванні суспільством спокійних і керованих розумом відносин. Право виникло з потреби особи захистити себе від сваволі інших, запобігти хаосу в суспільстві. Право складається й формується в процесі самого життя та розвитку суспільства. Закони, або позитивне право, встановлює і формулює держава. Як зазначає С.Г. Рябов: «В естві будь-якого державного закону закладені протиріччя, які становлять підґрунтя для запеклої політичної боротьби у царині законотворення. Це протиріччя між тим, що державний закон

має задовольняти загальносуспільну потребу порядку та злагоди і, з іншого боку, завжди виявляється вираженням волі пануючої в суспільстві верстви; закон має бути відбиттям суспільного права і водночас сам може і часто буває джерелом права. ... Ось чому ... розрізняють закони правові і неправові, авторитарні, які є законодавче оформленою сваволею».

Створюючи закон, держава всадила свою політику як місцева можливого за відповідних соціально-історичних умов. Це може призводити до закріплення в суспільній практиці запропонованих ним норм і цінностей, якщо законодавцеві вдається відбити потреби часу, створити нове, що відповідає потребам суспільства. Проте ця властивість закону – бути певною мірою джерелом права – здатна породити ілюзію, що все життя ґрунтується тільки на юридичних законах, пробудити абсолютистські претензії держави. Таким чином, від того, який із головних напрямів державної політики є пріоритетнішим для держави на конкретному соціально-історичному етапі, залежить зміст і соціальна спрямованість системи правових норм, відповідність інтересам усього суспільства, ефективність у регулюванні суспільних відносин.

Водночас така відповідність і ефективність мають зворотній ефект і впливають на державну політику. Розглядаючи відносини тлумачення норм права і державної політики, необхідно визначити причини, які зумовлюють їхній взаємозв'язок і взаємовплив. По-перше, державна політика є досить динамічним і рухливим явищем, існування та розвиток якого залежить від впливу, інколи миттєвого, багатьох чинників, рушійних сил. Проте право і правова система більше тяжіють до статичних тенденцій, прагнуть до впорядкованості та стабільності. Досить часто тлумачення, виконуючи не властиві йому функції, є тим інструментом, містком, який допомагає державній політиці коригувати, змінювати регулювання суспільних відносин. При цьому в правовій науці відзначають динамічні тенденції, динамічні підходи до тлумачення права.

По-друге, при проведенні політики держава вимагає від суб'єктів суспільних відносин правильного й однакового розуміння та реалізації виданих норм права. Тлумачення тут є засобом з'ясування і роз'яснення дійсного змісту правових норм, тобто можна говорити про статичний підхід.

По-третє, невідповідність правової системи інтересам і потребам усього суспільства відображається на її ефективності в регулюванні відносин і зворотнім зв'язком впливає на державну політику. В цьому разі тлумачення, виконуючи не властиві йому завдання, є одним із механізмів, за допомогою яких ускладнюється реалізація норм права, що не відповідають потребам суспільного буття. Таке становище примушує державу коригувати свою політику в напрямі наближення її до потреб суспільства.

По-четверте, коли державна політика є результатом компромісу різних політичних сил, це знаходить відповідне вираження в законотворенні та відбивається на змісті правових норм у напрямі їх казуїстичності, двозначності, прогальності тощо. В цьому разі тлумачення використовують для з'ясування дійсного змісту норм права і доведення його до суб'єктів суспільних відносин.

Виходячи з наведених причин взаємозв'язку державної політики і тлумачення норм права, маємо визначити їх взаємовідносини залежно від напрямів проведення політики. *Коли досягнення і дотримання всезагальних інтересів суспільства є пріоритетним напрямом державної політики на конкретному соціально-історичному етапі, то тлумачення права:*

- підвищує ефективність правових норм у регулюванні суспільних відносин;
- є стабілізуючим чинником у суспільстві, зміцнює законність, попереджає порушення прав та інтересів осіб; обмежує можливість отримання пільг, задоволення корпоративних інтересів різними соціальними групами всупереч всезагальним інтересам і потребам суспільства. При цьому в правовій науці панують статичні підходи щодо тлумачення, теорії «волі законодавця». З іншого боку, коли переважним напрямом державної політики є переслідування інтересів і потреб соціальної групи, що перебуває при владі, тлумачення права;
 - здебільшого виконує не властиві йому завдання, спрямовані на досягнення інтересів керуючих центрів соціальних груп, які перебувають при владі. Наприклад, пристосування змісту чинних норм права за допомогою їх тлумачення до інтересів пануючих груп;
 - є своєрідним зв'язком між державною політикою і дотриманням законності у суспільстві;

- є засобом ускладнення реалізації й ефективності правових норм, впливу на державну політику в напрямі дотримання всезагальних інтересів суспільства. При цьому в тлумаченні норм права панують динамічні тенденції, теорії «воли закону».

Наприкінці, розглядаючи соціальні інтереси як інтереси особи, групи осіб, соціальної групи, класу, всього суспільства, об'єднаного в державу, що виражає потреби цих суб'єктів у суспільному житті, можна визначити шляхи впливу соціальних інтересів на тлумачення норм права. Соціальні інтереси впливають на тлумачення, по-перше, опосередковано, через державну політику і систему правових норм; по-друге, теж опосередковано, через систему цінностей, суспільних норм і суспільну свідомість; по-третє, безпосередньо, через суб'єктів тлумачення, які виступають носіями цих інтересів.

2. СУБ'ЄКТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Питання суб'єктів тлумачення дійсного змісту норм права тісно пов'язано з суб'єктами права взагалі. Практично всі суб'єкти права тією чи іншою мірою займаються тлумаченням. Проте умови та наслідки з'ясувально-роз'яснювальної діяльності значною мірою відрізняються. Система суб'єктів тлумачення, як правильно вважають В.І. Леушин, Н.Л. Гранат, М.М. Вовпенко, загалом співпадає з системою суб'єктів права. Відповідно, система суб'єктів тлумачення України може бути представлена такими головними категоріями:

- індивідуальні суб'єкти – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства;
- комплексні суб'єкти – українські та іноземні органи державної влади й управління, юридичні особи та їх об'єднання, соціальні спільноти, політичні партії, громадські організації тощо.

Як ми відзначали, тлумачення норм права має дві частини: з'ясування змісту норм права та його роз'яснення іншим особам. Суб'єктами з'ясування можуть бути будь-які суб'єкти права. Без з'ясування змісту правової норми неможлива її наступна реалізація, роз'яснення тощо. Роз'яснення можна поділити на офіційне й неофіційне. Суб'єктами неофіційного роз'яснення теж можуть бути будь-які суб'єкти права.

Інша справа з визначенням і характеристикою суб'єктів офіційного роз'яснення змісту норм права. Цю проблему доцільно

дослідити ретельніше. Офіційне тлумачення має обов'язковий характер завдяки юридичним властивостям норм права, що тлумачаться, і наявності у суб'єкта відповідних повноважень на його надання. Ці повноваження можуть впливати з права суб'єкта на правотворчість або бути делеговані йому суб'єктом, який видав норму права, що тлумачиться. Повноваження останнього походять із логічного умовиводу, що саме він адекватніше розуміє власну волю, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим. Повноваження на офіційне тлумачення, якщо вони делеговані, мають бути закріплені у відповідних правових нормах, що можуть, передбачатися:

- конституцією;
- окремим нормативним актом, що регулює відносини тлумачення;
- самим нормативним актом, норми права якого тлумачаться;
- загальним нормативним актом, що регулює відносини суб'єкта, якому делеговані повноваження на офіційне тлумачення.

3. СУБ'ЄКТИ ОФІЦІЙНОГО ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА В УКРАЇНІ

Виходячи з наведених ознак офіційного тлумачення, визначимо та дамо характеристику суб'єктам офіційного тлумачення норм права в Україні.

Верховна Рада України. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Цей статус закріплений за нею ст. 75 Конституції України від 28 червня 1996 р. У вітчизняній науці є спірним питання: чи має нині Верховна Рада України право надання офіційного тлумачення правових норм. Заперечуючи це, вчені посилаються на ст. 147, 150 Конституції України, яка уповноважує Конституційний Суд України надавати офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Наведена точка зору вимагає певного уточнення. Дійсно, згідно з приписами Конституції України нині Верховна Рада України не може надавати офіційного тлумачення норм права, але це ще не свідчить про відсутність у неї такого права. Повноваження Верховної Ради України на надання автентичного офіційного тлумачення правових норм походять із логічного умовиводу, що саме вона як автор адекватніше розуміє власну волю, виражену в нормі права, щоб роз'яснити її дійсний зміст. Відповідні

повноваження були закріплені у Конституції України від 20 квітня 1978 р. та Конституційному Договорі від 8 червня 1995 р. В 1996 р, приймаючи чинну Конституцію України, Верховна Рада України делегувала свої повноваження щодо офіційного тлумачення Конституційному Суду України. Це дало підстави взагалі заперечувати право Верховної Ради України на надання офіційного тлумачення правових норм. Водночас Закон України «Конституція України» від 28 червня 1996 р. був ухвалений Верховною Радою України. З точки зору тлумачення норм права, цей закон, крім більшої юридичної сили та особливого порядку прийняття і внесення змін, нічим іншим від звичайних законів не відрізняється. Якщо в Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. право надання офіційного тлумачення Верховна Рада залишала за собою, то в Конституції України від 28 червня 1996 р. вона делегувала його Конституційному Суду України і це не свідчить, що Верховна Рада України не має права на офіційне тлумачення прийнятих нею норм права. Це право фактично залишається за Верховною Радою України, але вона відмовилася від його використання на користь Конституційного Суду України. Опосередковано це підтверджено в п. 6 розділу 15 «Перехідні положення» Конституції України від 28 червня 1996 р., де Верховна Рада України залишає повноваження на здійснення офіційного тлумачення дійсного змісту норм права за собою до створення Конституційного Суду України.

Офіційне автентичне тлумачення, як слушно відзначають М.М. Вовпенко і Н.Л. Гранат, має певні особливості.

Зазначені особливості автентичного тлумачення Верховної Ради України полягають у наступному:

- офіційне тлумачення не обмежено предметною компетенцією. Це означає, що Верховна Рада України має право надавати офіційні роз'яснення з будь-яких питань чинного законодавства України;

- офіційне тлумачення має обов'язковий характер для всіх суб'єктів права, воно обов'язкове і для самої Верховної Ради України;

- офіційне тлумачення має більшу юридичну силу порівняно з офіційним тлумаченням, що надають інші суб'єкти права.

Зазначені особливості зумовили поділ офіційного тлумачення на правотворче та правозастосовче. Наприклад, С.С. Алексєєв і В.М. Хропанюк виділяють інтерпретаційні акти правотворчості і інтерпретаційні акти правозастосування. З цим не можна погодитися.

Правильно відзначає М.М. Вопленко, що термін «правотворче тлумачення», по суті, призводить до змішування тлумачення і правотворчості, легалізує практику видання змішаних актів. На підставі цього науковець відносить всі акти тлумачення дійсного змісту норм права до правозастосовуючих, що теж є неправильним. Як визначають М.Н. Марченко і В.І. Леушин, правозастосування норм права – це владна, державна діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб, яка має чіткий, встановлений законом порядок та послідовність і спрямована на ухвалення рішень щодо конкретних справ на підставі юридичних фактів та правових норм. Із цього визначення випливає, що офіційне тлумачення не завжди здійснюють із метою застосування норм права до конкретних справ. Його можна надавати для правильного використання та врахування чинних норм права в наступній правотворчій діяльності, правильного використання суб'єктами своїх прав та виконання обов'язків, додержання обмежень та заборон тощо. Тому поділ тлумачення дійсного змісту норм права на правотворче і правозастосовче ми вважаємо недоцільним. Офіційне тлумачення Верховної Ради України отримує зовнішній вираз в її постановах.

Конституційний Суд України. Згідно із ст. 147 Конституції України від 28 червня 1996 р. Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції в Україні. Зміст конституційної юрисдикції Конституційного Суду України розкрито в ст. 150 чинної Конституції України, якою передбачено надання Конституційним Судом України офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Делегування Конституційному Суду України повноважень щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України затверджені лише в чинній Конституції України. У Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. та Конституційному Договорі від 8 червня 1995 р. повноваження щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України Верховна Рада України залишала за собою, що не дозволяло віднести Конституційний Суд України до єдиного органу конституційної юрисдикції.

Тлумачення, що надає Конституційний Суд України, за своєю природою є не автентичним, а делегованим офіційним тлумаченням. Водночас, враховуючи, що Верховна Рада України делегувала Конституційному Суду України свої повноваження щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України та відмовилася від їх

використання особисто, можна зробити висновок, що делеговане офіційне тлумачення Конституційного Суду України має однакові юридичні ознаки з автентичним тлумаченням, яке надавала Верховна Рада України. Правильно зазначає М.І. Козюбра: «...Особливість тлумачення Конституції, яке дається Конституційним Судом, полягає в тому, що воно є, висловлюючись звичайною для нас термінологією, офіційним, тобто обов'язковим для всіх суб'єктів права, в тому числі парламенту».

Конституційний Суд України може надавати нормативне і казуальне офіційне тлумачення норм права. Нормативне здійснюється згідно з повноваженнями, визначеними п. 2 ст. 150 Конституції України та п. 4 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. Казуальне тлумачення Конституційний Суд України проводить при наданні висновків у справах щодо конституційності законів та інших правових актів, відповідності Конституції України міжнародних договорів, додержання процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту, що передбачено п. 1 ст. 150, ст. 151 Конституції України та п. 1, 2 і 3 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України». Як правильно відзначає Н.В. Вітрук: «Розв'язуючи будь-яку справу, конституційний суд проводить для себе тлумачення шляхом з'ясування конституції, яке потім знаходить безпосереднє вираження в рішеннях за конкретними справами, що є обов'язковими для тих, до кого вони звернені. Отже, роз'яснення конституційним судом змісту положень конституції щодо конкретних обставин справи є обов'язковим для всіх суб'єктів права, до яких звернено його рішення».

Предметом казуального офіційного тлумачення Конституційного Суду України можуть бути правові норми, що передбачені в Конституції України, законах та інших актах Верховної Ради України, актах Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актах Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міжнародних договорах України. Предметом нормативного офіційного тлумачення Конституційного Суду України є виключно норми права, що містяться в Конституції України та законах України. Тлумачення дійсного змісту норм права, яке надає Конституційний Суд, оформлюється у вигляді висновків та рішень Конституційного Суду України.

Президент України. Згідно зі ст. 102 чинної Конституції України Президент України є главою держави. Ми вважаємо, що він

має право надавати казуальне офіційне роз'яснення правових норм, передбачених у Конституції України, законах України, указах та розпорядженнях Президента України, актах Кабінету Міністрів України, правових актах Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, міжнародних договорах. Такі повноваження випливають із п. 16, 29 та 30 ст. 106 Конституції України від 28 червня 1996 р. Президент України має право надавати нормативне офіційне тлумачення. Але предметом цього тлумачення є правові норми, що містяться в актах, ухвалених самим Президентом України. Таке роз'яснення слід віднести до автентичного тлумачення норм права. Повноваження такого тлумачення було закріплено в п. 7 – 2 ст. 114 – 5 Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. та п. 6 ст. 24 Конституційного Договору від 8 червня 1995 р. В Конституції України від 28 червня 1996 р. такі повноваження не містяться, проте вони походять із логічного умовиводу, що саме суб'єкт, який видав відповідну норму права, адекватніше розуміє власну волю, виражену в нормі права, щоб роз'яснити її дійсний зміст іншим суб'єктам.

Тлумачення дійсного змісту норм права, яке надає Президент, може оформлюватись у вигляді указів або розпоряджень Президента України.

Органи виконавчої влади України. До системи органів виконавчої влади України належать Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації тощо. Вищим органом у системі органів виконавчої влади за ст. 113 Конституції України від 28 червня 1996 р. є Кабінет Міністрів України, якому підпорядковані всі інші центральні та місцеві органи виконавчої влади країни. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади мають право на офіційне казуальне тлумачення дійсного змісту норм права. Такі повноваження походять зі змісту п. 1, 9 ст. 116 та п. 1, 2 ст. 119 Конституції України від 28 червня 1996 р. Конституцією УРСР від 20 квітня 1978 р. та Конституцією України від 28 червня 1996 р. прямо не було передбачено повноважень Кабінету Міністрів України або іншого органу виконавчої влади на офіційне нормативне тлумачення норм права. Водночас згідно з п. 10 ст. 116 та п. 7 ст. 119 Конституції України від 28 червня 1996 р. перелік повноважень Кабінету Міністрів України та місцевих органів виконавчої влади не є вичерпним і може доповнюватися Конституцією, законами України та актами Президента

України. Отже, Кабінет Міністрів України або інший орган виконавчої влади можуть надавати офіційні нормативні роз'яснення норм права, що містяться в законах або актах Президента України за умови, що ним будуть делеговані відповідні повноваження безпосередньо в цих законах України або актах Президента України. Виділимо три види законів України, якими передбачено повноваження органів виконавчої влади на надання роз'яснення дійсного змісту норм права:

закони, що врегульовують завдання, функції, діяльність, права і обов'язки самих органів виконавчої влади України (наприклад, в абз. 6 от. 2 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» від 4 грудня 1990 р. зазначено, що роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків належить до завдань органів податкової служби);

закони, що регулюють суспільні відносини певного виду або підвиду. Так, у ст. 62 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. вказано, що роз'яснення порядку застосування цього Закону відбуватиметься в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

закони, що врегульовують певний вид або підвид суспільних відносин і включають норми, які регулюють завдання та функції органів виконавчої влади. Наприклад, Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30 жовтня 1996 р. у п. 23 ст. 7 відносить до головних завдань Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку надання роз'яснень порядку застосування чинного законодавства про цінні папери.

Закони України, що містять повноваження органам виконавчої влади на надання офіційного роз'яснення норм права, розрізняються за обсягом цих повноважень:

закони України, що надають повноваження на офіційне тлумачення лише тих норм права, які передбачені самим законом. Наприклад, Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» від 22 грудня 1998 р. у ст. 37 надає комісії повноваження на надання роз'яснень норм права лише цього закону;

закони України, що уповноважують на офіційне тлумачення цілого виду чи підвиду суспільних відносин. Наприклад, у Законі України «Про державну податкову службу в Україні» від 4 грудня 1990

р. ст. 2 делегуються повноваження органам державної податкової служби на надання роз'яснень законодавства, яке врегульовує відносини оподаткування.

Часто Верховна Рада України делегує повноваження органам виконавчої влади на офіційне роз'яснення норм права не в законах, а в своїх постановах про введення в дію того чи того закону України. Наприклад, у п. 3 Постанови Верховної Ради України від 7 грудня 1993 р. Головному управлінню пожежної охорони МВС України делеговані права роз'яснювати вимоги Закону України «Про пожежну безпеку», що є обов'язковими для всіх громадян, установ і організацій. Така практика є неправомірною, бо суперечить п. 10 ст. 116 Конституції України від 28 червня 1996 р., який однозначно встановлює, що Кабінет Міністрів України виконує інші функції, визначені Конституцією, законами України та актами Президента України.

Існує й практика делегування Кабінетом Міністрів України повноважень органам виконавчої влади на надання роз'яснення дійсного змісту норм права. Так, у п. «ж» ст. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Питання Державної інспекції України по контролю за цінами» від 9 грудня 1991 р. інспекції надані повноваження щодо роз'яснення порядку застосування законодавчих актів із питань контролю за цінами. В аб. 5 ст. 12 Постанови Кабінету Міністрів України «Про створення державної інспекції праці Міністерства праці» від 2 серпня 1996 р. державній інспекції праці делеговані повноваження проводити роботу з роз'яснення та пропаганди законодавства про працю. Термін «законодавство» включає в себе всю сукупність правових актів, у тому числі й закони України, які в наведених випадках регулюють певні роди чи види відносин. Ми вважаємо неправомірною практику, коли Кабінет Міністрів України делегує підлеглим органам виконавчої влади обсяг повноважень, якого не має сам.

Доцільно відзначити, що часто в правових актах органів виконавчої влади України разом із положеннями, що мають роз'яснення дійсного змісту норм права, натрапляємо на юридичні положення, що конкретизують правові норми. В правовій науці немає єдиного погляду на доцільність та ефективність видання таких змішаних правових актів. Так, Т.Я. Насирова пише: «Водночас слід визнати доцільним існування в практиці змішаних, різнорідних актів. Вони виражають тісний зв'язок і взаємозв'язок різних правових явищ. Існування таких актів необхідно й тому, що в низці випадків доцільно об'єднувати в одному акті всі

положення (нові правила, роз'яснення, конкретизацію тощо), які торкаються одного предмета...». Інші автори, наприклад М.М. Вовпенко, стверджують, що «... постановка в одну шереду нормативних і правороз'яснювальних актів здатна призвести до легалізації практики «підправлення недоліків законодавства» шляхом видання роз'яснюючих нормативних положень, до виправдання такого порядку, коли під виглядом актів тлумачення можуть видаватися нові правові норми, які змінюють зміст норм, що тлумачаться». Ми підтримуємо останню думку. Не розглядаючи правомірності здійснення органами виконавчої влади юридичної конкретизації правових норм, вважаємо, що практика видання змішаних правових актів створює передумови для виправдання можливих порушень законності в діяльності цих органів. Узагалі змішання нормотворчих та нормозастосовуючих функцій є неприпустимим, навіть коли посилаються на те, що це зумовлено потребами життя, як, наприклад, вважає Ю.Х. Калмиков.

Кабінет Міністрів України видає постанови або розпорядження, як правило, залежно від загального чи індивідуального характеру призначення цих актів. Інші центральні та місцеві органи виконавчої влади України в більшості випадків видають накази.

Судові органи України. Відповідно до ст. 124 Конституції України від 28 червня 1996 р. правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Крім Конституційного Суду України, судочинство здійснюють суди загальної юрисдикції, до яких, відповідно до ст. 125 чинної Конституції, входять Верховний суд України, Вищі спеціалізовані суди України, апеляційні та місцеві суди.

Повноваження судових органів України щодо тлумачення норм права впливають із п. 1 абз. 3 ст. 129 чинної Конституції України, де визначено, що однією з головних засад судочинства є законність. Законність, за визначенням А.С. Шабурова, полягає в пануванні права і закону в суспільному бутті, неухильному здійсненні приписів правових норм усіма учасниками суспільних відносин, послідовній боротьбі з правопорушеннями та свавіллям у діяльності посадових осіб, у забезпеченні порядку та організованості в суспільстві. Для цього судовим органам України необхідно правильно й однаково розуміти дійсний зміст норм права та доводити його до інших суб'єктів, а це, безумовно, передбачає тлумачення правових норм.

Положення чинної Конституції України щодо повноважень судових органів на тлумачення норм права знаходять свій розвиток у ст. 40, 45 Закону України «Про судоустрій» від 5 червня 1991 р. та ст. 12 Закону України «Про господарські суди» від 4 червня 1991 р. Судові органи України уповноважені на надання офіційного казуального роз'яснення норм права в процесі правозастосування. В цьому випадку роз'яснення надається судовим органом і є обов'язковим щодо конкретного казусу. Як правило, казуальне тлумачення вміщено в мотивувальній частині судового рішення.

Щодо надання судовими органами офіційного нормативного тлумачення норм права в науці немає на це єдиного погляду. Велика група авторів, наприклад М.С. Ходунов, В.І. Камінська, С.Й. Вільнянський, визнавали безумовне право за вищими судовими органами на надання нормативного роз'яснення аж до виконання ними правотворчих функцій. М.Г. Авдюков, навпаки, заперечував проти цього, зводячи нормативні роз'яснення вищих судових органів до необов'язкових рекомендацій. Судові органи з нормативної, політико-ідеологічної та фактичної точок зору не мають правотворчих функцій. Щодо заперечування взагалі обов'язкового характеру нормативних роз'яснень вказаних органів – це питання вимагає певного уточнення. Вищі судові органи України мають право на надання офіційного нормативного тлумачення норм права. Проте необхідно визначитися з обсягом і змістом цих повноважень. Згідно із ст. 40 Закону України «Про судоустрій» від 5 червня 1991 р. Верховний суд України дає керівні роз'яснення судам із питань застосування законодавства, що виникають при розгляді судових справ. Подібні повноваження також надані Вищому господарському суду України в ст. 12 Закону України «Про господарські суди» від 4 червня 1991 р. Отже, вищі судові органи можуть роз'яснювати лише ті норми права, які застосовують судові органи при розгляді справ. Водночас згідно з ч. 2 ст. 124 чинної Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Теоретично вищі судові органи мають право на надання офіційного нормативного роз'яснення будь-яких правових норм, але фактично роз'ясненню підлягають лише правові норми, що практично застосовуються у судовій діяльності при розгляді справ.

Згідно зі змінами від 21 червня 2001 р., внесеними Верховною Радою України до законів України «Про судоустрій» та «Про

господарські суди», положення щодо обов'язковості роз'яснень вищих судових органів для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують норми права, були виключені з цих законів. Водночас вищі судові органи мають право надавати роз'яснення із питань застосування законодавства, здійснюють нагляд за судовою діяльністю та переглядають судові рішення у касаційному порядку, тому судді враховуватимуть надане ними тлумачення при прийнятті рішень за конкретними справами. Згідно з ч. 5 ст. 124 та п. 9 ст. 129 чинної Конституції України судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території країни. Це положення Конституції відбито в законах України. Наприклад, у ст. 14 Цивільного процесуального кодексу України визначено, що рішення, ухвали і постанови суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, службових осіб і громадян та підлягають виконанню на всій території України. Отже, якщо суд застосує норму права до конкретного казусу з урахуванням її тлумачення, наданого вищим судовим органом, та ухвалить відповідне рішення, воно є обов'язковим для всіх суб'єктів суспільних відносин, яких це стосується. Тому можна говорити про обов'язковий характер нормативних роз'яснень вищих судових органів щодо всіх суб'єктів суспільних відносин лише опосередковано. Ця особливість відрізняє нормативне роз'яснення вищих судових органів від офіційного тлумачення Конституційного Суду України, яке має формально обов'язковий характер для всіх суб'єктів суспільних відносин.

Отже, судові органи України уповноважені на надання офіційного нормативного тлумачення норм права, але воно має чітко виражений правозастосовчий напрям і перебуває в тісному, нерозривному зв'язку з практикою цих органів щодо застосування правових норм.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

- 1 В чому полягає роль соціальних інтересів у тлумаченні права?*
- 2 Охарактеризуйте роль держави у тлумаченні норм права.*
- 3 В чому полягає роль тлумачення права у суспільстві?*
- 4 Дайте характеристику суб'єктам тлумачення права.*
- 5 Які суб'єкти тлумачення права існують в Україні?*
- 6 Що таке офіційне автентичне тлумачення права?*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Завадская Л.Н. Теоретические вопросы применения права // Теория права: новые идеи. - 1991. - Вып. 1. - С.86-102.
2. Клименко К. Справедливість як основа правозастосовчої діяльності// Право України. - 2007. - № 8. - С. 30.
3. Косович В. Техніко-юридичні недоліки нормативно-правових актів України: основні різновиди / В. Косович // Право України. - 2014. - № 8. - С. 169-177.
4. Кудрявцев В.Н. Юридический конфликт // Государство и право. - 1995. - №9.
5. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. -М.,1974.
6. Лукьянова Е. Г. Тенденции развития процессуального законодательства в свете общей теории права // Государство и право. - 2003. - № 2. - С. 104-109.
7. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Г. Матвеева; Нац. ун-т внутр. справ. - Х., 2005. - 20 с.
8. Оніщенко Н. Юридичний процес як форма правової діяльності // Право України. - 2002. - № 7. - С. 7.
9. Пунько О. Характеристика та класифікація правозастосовчих помилок //Право України. - 2003. - № 8. - С. 110.
10. Радиш Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України / Д. Ю. Радиш // Правова держава: Щорічник наук. пр. - 2003. - Вип. 14. - С. 406-410.
11. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) : Моногр. / М. Б. Рісний; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПН України. - Л. : Край, 2007. - 191 с. - (Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина. Сер. Дослідж. та реф.; Вип. 16).
12. Тихомиров Ю.А. Юридическая коллизия, власть и правопорядок //Государство и право. - 1994. - №1.
13. Шуліма А. О. Темпоральна дія нормативно-правового акта та юридична практика / А. О. Шуліма // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки. - 2010. - Т. 103. - С. 56-59.

ТЕМА 7

ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ТЛУМАЧЕННІ НОРМ ПРАВА

Метою лекційного заняття є розкриття основних положень програмною теми навчального курсу, які спрямовані на формуванні у студентів певної системи знань про досвід зарубіжних країн у тлумаченні норм права. Для досягнення цієї мети необхідно: охарактеризувати спеціальні нормативні акти деяких зарубіжних країн у сфері з'ясування норм права, висвітлити досвід зарубіжних країн у роз'ясненні дійсного змісту норм права тощо.

ПЛАН

- 1. Досвід зарубіжних країн у з'ясуванні норм права.**
- 2. Досвід зарубіжних країн у роз'ясненні дійсного змісту норм права.**
- 3. Практичні результати тлумачення норм права**

* * *

1. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У З'ЯСУВАННІ НОРМ ПРАВА

Поняття тлумачення норм права включає дві складові частини: з'ясування дійсного змісту правових норм та його наступне роз'яснення іншим особам. Спочатку розглянемо досвід зарубіжних країн у з'ясуванні норм права. В багатьох державах діють окремі спеціальні нормативні акти, що регулюють суспільні відносини у сфері з'ясування правових норм. Наприклад, в Англії тлумачення здійснюється на основі статутного права. Закон «Про об'єднання законодавчих актів, що стосуються тлумачення актів Парламенту, і про подальше скорочення мови, яка використовується в актах Парламенту» від 30 серпня 1889 р. (назвемо його – Закон про тлумачення) містить три змістовні частини. В першій підтверджено дію певних норм права про тлумачення, що існували до ухвалення цього закону; друга включає саме норми про

тлумачення, які набувають дії Законом про тлумачення; третя частина складається з допоміжних правових норм. Закон про тлумачення містить 43 статті, більшість з яких розбито на пункти. Крім того, Закон встановлює два загальних принципи тлумачення норм права. Перший (unless the contrary intention appears) полягає в застосуванні норм цього акту лише у випадках, коли в законах не передбачено спеціальне значення терміну чи поняття або з їх тексту не випливає іншого значення. Другий принцип полягає у встановленні зворотної дії тлумачення правових норм. Реалізація цього принципу в Законі про тлумачення знаходить вираз у тому, що практично в коленій його нормі вказано, до яких законів, ухвалених до або/та після набуття сили Законом про тлумачення, її застосовують. Доцільне обмеження ретроактивного ефекту тлумачення наведено в ст. 40: положення Закону про тлумачення щодо тлумачення закону, ухваленого після набуття чинності Законом про тлумачення, не застосовуються до тлумачення іншого закону, який ухвалений до набуття Законом про тлумачення чинності, якщо перший закон змінює чи доповнює другий.

Зазначимо низку правил які, на жаль, не знайшли відповідного закріплення в українському законодавстві:

згідно зі ст. 11 Закону про тлумачення, якщо один закон скасовує другий, який, у свою чергу, скасував третій закон, то третій не буде вважатися таким, що набув сили, якщо інше не передбачено в першому законі;

якщо положення нового закону змінюють відповідні положення чинного закону, скасовані положення вважаються чинними до набуття сили положеннями нового закону;

за умовами ст. 31 Закону про тлумачення, якщо будь-який закон передбачає прийняття підзаконного акта, то терміни чи поняття, використані в ньому, повинні мати те ж саме значення, яке вони мають у відповідному законі, якщо інше не вказано в самому законі. Ця норма є досить актуальною для українського законодавства, бо саме вона обмежує виконавчі органи в довільному визначенні понять у підзаконних актах;

якщо в тексті закону зроблені посилання на положення іншого закону, то таке посилання тлумачиться з урахуванням відповідного положення загалом, а не окремих його частин;

підзаконні акти, видання яких передбачено ухваленим, але ще не чинним законом, можуть прийматися до

набуття ним сили, лише коли видання цих актів є умовою набуття сили цим законом;

якщо ухвалений закон вводить нові положення в чинний закон, скасовуючи при цьому певні положення цього закону, то посилання в інших законах на скасовані положення тлумачитимуться як посилання на відповідні положення нового закону.

Понад 10 статей Закону про тлумачення присвячено з'ясуванню загальних і спеціальних термінів та понять, що сприяє їх однаковому розумінню. Наприклад, згідно зі ст. 19 цього Закону термін «особа» означає також юридичну особу, якщо інше не передбачено відповідним законом. Визначення, що використовують у законах у чоловічому роді, повинні тлумачитись як такі, що передбачають відповідні визначення в жіночому роді, якщо інше не передбачено законом.

Водночас досвід тлумачення норм права в Англії ґрунтується не лише на статутному праві. У численних випадках відсутності законодавче встановлених правил тлумачення правових норм використовують правила звичайного права, які формувалися впродовж усього розвитку англійського права і є його джерелом, а саме:

- при тлумаченні словам і виразам треба надавати найпоширенішого, звичайного значення. Розуміння слів в іншому значенні повинно бути обґрунтованим, доведеним іншими способами тлумачення;

- за наявності легальної дефініції будь-якого терміну або якщо законодавством іншим чином визначено його значення, в такому значенні цей термін і повинен розумітися, незалежно від його значення в повсякденній мові;

- якщо в законі використані технічні чи спеціальні терміни, значення яких законодавцем не визначено, ним слід надавати того змісту, який вони мають у відповідних галузях знань;

- не можна надавати різних значень однаковим термінам чи поняттям, що існують в одному нормативному акті без наявності спеціальної вказівки на це в самому акті;

- при тлумаченні закону, окрім усього, повинні бути отримані відповіді на такі питання: 1) яке звичайне право існувало до ухвалення відповідного закону; 2) в чому полягав недолік цього звичайного права; 3) який засіб передбачив закон для подолання цього недоліку; 4) в чому головна причина використання саме цього засобу.

Наведені правила є традиційно визнаними юридичними науками більшості країн світу як головні правила з'ясування дійсного змісту норм права. Водночас їхнє законодавче закріплення видається дуже корисним і, безумовно, сприяє підвищенню якості процесу з'ясування правових норм та ефективності їх дії.

Крім законодавчого закріплення правил, які регулюють процес з'ясування норм права, в законодавстві багатьох країн, наприклад Болгарії, Угорщини, Польщі, містяться норми, що встановлюють критерії адекватності отриманого результату тлумачення дійсному змісту правових норм. Згідно із ст. 46 Закону Болгарії «Про нормативні акти», приписи нормативних актів тлумачаться в значенні, яке найбільше відповідає іншим приписам, усьому акту, що тлумачиться, головним засадам права та правилам моралі. Не оцінюючи ефективності вказаних критеріїв, відзначимо, що закріплення критеріїв істинності та правильності результату тлумачення в чинному законодавстві дозволить значно підвищити ефективність тлумачення, сприятиме однаковій реалізації правових норм та зміцненню законності. Отже, досвід зарубіжних країн у з'яванні дійсного змісту норм права свідчить про доцільність і ефективність законодавчого врегулювання методів і засобів тлумачення, розроблених юридичною наукою.

2. ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У РОЗ'ЯСНЕННІ ДІЙСНОГО ЗМІСТУ НОРМ ПРАВА

Розглянемо досвід зарубіжних країн у роз'ясненні дійсного змісту норм права. Більшість держав романо-германської правової родини рухалися шляхом утворення окремих державних органів для тлумачення правових норм, що містяться у конституціях і законах цих країн. Разом із Україною тлумачення конституції здійснюють конституційні суди Албанії, Болгарії, Російської Федерації, Угорщини, Німеччини, Молдови, Словачії, Ірану, Узбекистану, Мадагаскару, Судану тощо. В Польщі та Іспанії ці функції виконує Конституційний трибунал, у Франції – Конституційна Рада. Але повноваження цих органів щодо роз'яснення правових норм мають різний обсяг. Не всі вони мають права на нормативне офіційне тлумачення. Наприклад, у Вірменії, Латвії, Грузії, Таджикистані нормативне тлумачення здійснюють вищі органи законодавчої влади цих країн, а конституційні суди надають лише казуальне тлумачення в процесі здійснення

конституційного контролю. В Азербайджані, Узбекистані, навпаки, конституційні суди мають повноваження на надання офіційного нормативного тлумачення не тільки конституції, а й норм права, що містяться в законах цих держав. У деяких країнах повноваження конституційного суду щодо нормативного тлумачення обмежені предметною компетенцією. Так, у Німеччині конституційний суд тлумачить основний закон із приводу спорів про обсяг прав і обов'язків верховного федерального органу або інших учасників, які за цим основним законом мають власні права.

Іншим шляхом здійснювався розвиток тлумачення норм права в країнах англосаксонської правової родини. В більшості з них тлумаченням норм конституції займаються судові органи загальної юрисдикції. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки офіційне тлумачення Конституції надає Верховний та інші суди. Слід відзначити, що ні Конституція США, ні інші законодавчі акти цієї країни не надають Верховному суду повноважень на тлумачення конституційних норм. Ці повноваження разом із правом конституційного контролю Верховний суд США 1803 р. фактично самостійно привласнив, створивши прецедент у справі У. Мербері проти Дж. Медісона. Головуючий у справі Голова Верховного суду США Дж. Маршалл уперше в американській доктрині заявив, що Федеральна Конституція є вищим законом країни і судова влада має право кваліфікувати будь-який закон Конгресу або штатів як неконституційний та недійсний у випадку його невідповідності основному закону. Тлумачення конституції, що здійснює Верховний суд США, є казуальним, бо надається щодо окремого випадку, що є предметом розгляду конкретної судової справи. Водночас, ураховуючи, що прецеденти в країнах англосаксонської правової родини є джерелами права, надане тлумачення має юридичну силу до всіх інших аналогічних випадків.

Верховний суд США не дотримується суворо будь-яких правил чи прийомів тлумачення. Форми його змінюються і залежать не лише від характеру конституційних приписів. Важливе значення мають також соціально-економічні і політичні чинники, що визначають загальну спрямованість Верховного суду. Певний вплив справляють також правові і психологічні установки, якими керуються судді. Можна виокремити два головні напрями в конституційному тлумаченні Верховним Судом США. Перший напрям – так зване «механістичне

тлумачення» – найповніше сформулював Дж. Сторі в «Коментарі до Конституції Сполучених Штатів»: «При тлумаченні Конституції Сполучених Штатів ми повинні, в першу чергу, розглянути її природу та цілі, обсяг і характер регламентації, що впливають із документа загалом і за статтями. Якщо слова прості, ясні та визначені, їх не треба тлумачити... Якщо слова припускають два значення, кожне з яких є загальноживаним, слід використовувати те значення, яке не розбігається з буквальним змістом слів, найкращим чином відповідає природі і цілям, обсягу та характеру регламентації документа». Другим напрямом є «конструктивне тлумачення», сутність якого яскраво викриває Р. Паунда: «Статuti відступають перед сталими звичаями правового мислення, яке ми називаємо загальним правом. Судді та юристи, не вагаючись, стверджують, що існують надконституційні обмеження законодавчої влади, які виводять догми загального права за межі досягнення статутів». На сучасному етапі розвитку в діяльності Верховного суду США більше виявляються ознаки механістичного тлумачення. Отже, в країнах прецедентного права офіційне тлумачення правових норм, передбачених у конституціях та інших законах цих держав, здійснюють суди загальної юрисдикції. Проте слід відзначити особливість практики тлумачення норм права в Англії. Справа в тому, що в цій країні вищим судовим органом є Верхня палата законодавчого органу – Парламенту, а очолює її член виконавчої влади – Уряду Англії.

Водночас тлумачення норм права і створення прецедентів їх застосування є різними за своєю суттю. При розгляді окремого казусу судовий орган з'ясовує дійсний зміст правової норми, який уклав у неї законодавець, але далі суддя фактично накладає з'ясований зміст норми права на існуючу в суспільстві на час розгляду справи систему звичаїв, традицій, норм релігії, моралі тощо. Він коригує зміст норми з урахуванням указаних чинників і отримує результат, який часто відрізняється від того змісту, який уклав у норму права законодавець при її виданні. Вже з новим змістом цю норму застосовують до казусу, що є предметом розгляду у справі, при цьому рішення судді, як і надане ним тлумачення змісту норми права, стає прецедентом і є обов'язковим для всіх нижчих судових органів при розгляді аналогічних випадків. Правильно зазначає В.І. Лафітський, що існують при визначенні головних ознак відмінності романо-германського права від загального. По-перше, в системі загального права традиції і звичаї, норми релігії, моралі, етики безпосередньо поєднані судовою практикою через

сукупність прецедентів в єдину структуру правового регулювання. При цьому правову силу визнають за тими соціальними нормами, які відповідають потребам суспільства і не суперечать інтересам пануючих сил. По-друге, через судові органи здійснюється взаємодія статутного і загального права, в процесі якої норми статутного права, в їх прецедентній формі, наближуються до норм загального права, при тлумаченні норм здійснюється опосередкований судовою практикою зв'язок між державою суспільством. Крім судових органів спеціальної чи загальної юрисдикції, офіційне тлумачення норм права можуть надавати органи, які ухвалили відповідну правову норму в порядку підзаконної чи делегованої законотворчості. Таким чином, досвід країн Європи в тлумачення норм права йде шляхом створення спеціальних органів для надання офіційних нормативних і казуальним роз'яснень. При цьому навіть у тих країнах, де повноваження щодо офіційного тлумачення належать до компетенції законодавчого органу, як слушно підкреслює М.С. Саліков, конституційний суд здійснює контроль за правильністю тлумачення конституції парламентом.

3. ПРАКТИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Як ми визначили в попередніх лекціях, тлумачення норм права включає дві складові частини: з'ясування дійсного змісту правових та його наступне роз'яснення третім суб'єктам. У свою чергу, з'ясування і роз'яснення норм права можна також умовно поділити на дві частини: по-перше, це певний інтелектуально-вольовий процес, спрямований на пізнання суб'єктом дійсного змісту норм права і його роз'яснення іншим особам; по-друге, це результати, до яких приходить суб'єкт тлумачення в процесі з'ясування та роз'яснення правових норм. Таким чином, результатом тлумачення є висновки, умовиводи, яких дійшов суб'єкт у процесі з'ясування норми права, що адекватні її дійсному змісту та відповідають певним критеріям. При тлумаченні норм права з метою їх роз'яснення іншим особам результат з'ясування отримує зовнішній вираз в акті тлумачення. В цієї лекції розглянемо вплив і взаємозв'язок тлумачення норм права та його результатів на суспільні відносини. З метою проведення системного дослідження доцільно розглянути взаємовплив та зв'язки тлумачення і суспільних відносин у розрізі місця тлумачення норм права в правовій дійсності. У правовій діяльності результати тлумачення норм права суттєво впливають на

відносини в суспільстві. Залежно від виду правової діяльності цей вплив має прямий чи опосередкований характер. Так, у правотворчій діяльності тлумачення і його результати сприяють суб'єкту в розробці та прийнятті таких норм права, які ефективно врегульовують суспільні відносини, регламентування яких вимагають нагальні потреби життя. Для цього тлумачать норми права, їх проекти, зміни і доповнення до них, інші правові джерела на стадіях розробки та прийняття норм. Наприклад, ураховуючи нагальні потреби держави в інвестиціях в економіку України, Верховна Рада України 13 березня 1992 р. ухвалила Закон України «Про іноземні інвестиції», який, зокрема передбачав надання суттєвих податкових, митних та інших пільг суб'єктам підприємницької діяльності, створеним за участю іноземних осіб. Проте при ухваленні цього Закону законодавцем були недостатньо проаналізовані відносини, регулювання яких вимагали потреби життя, та розтлумачені проекти нормативних актів, інші правові джерела на предмет їх ефективності та повноти врегулювання цих відносин. Як наслідок, замість іноземних інвестицій у виробничу галузь і сферу надання послуг у державу прийшов спекулятивний капітал, який потрапив у торговельну й посередницьку галузі, де за рахунок наданих пільг за короткий час були отримані величезні прибутки з наступною їх репатріацією за кордон. Це призвело до таких же величезних збитків для держави, подальшого занепаду промисловості та сільського господарства, зниження рівня життя населення України. В зв'язку з цим 19 березня 1996 р. Законом України «Про режим іноземного інвестування» раніше ухвалений закон було скасовано, а податкові, митні та інші пільги суттєво зменшено.

Норми нового закону більш ефективніше й повніше врегульовували відносини іноземного інвестування, але викликали заперечення з боку суб'єктів підприємницької діяльності, яким за умови зміни законодавства було гарантовано застосування спеціального законодавства, що діяло на час унесення інвестицій упродовж десяти років. З наведеного вбачається до яких шкідливих наслідків може призвести недостатнє економічне обґрунтування вказаного проекту нормативного акту та неадекватне розуміння змісту його правових норм нагальним потребам життя суспільства. З цього приводу доцільною є пропозиція А.П. Зайця щодо закріплення за Кабінетом Міністрів України права на здійснення експертизи усіх законопроектів, які подаються народними депутатами України.

Впровадження цієї пропозиції у законотворчий процес не тільки суттєво підвищить економічне обґрунтування й економічну доцільність запропонованих до прийняття законопроектів, а і сприятиме усуненню багатьох інших їх недоліків. У наведеному прикладі вплив тлумачення на суспільні відносини мав опосередкований характер.

Крім ефективності, ясності і повноти регулювання суспільних відносин, потрібно, щоб норма права не суперечила чинним правовим нормам, не створювала прогалин у праві. Тому правотворчому суб'єкту при ухваленні норми права необхідно тлумачити чинні норми, що регулюють подібні відносини. Наприклад, згідно із ст. 227 Цивільного кодексу України договір купівлі-продажу житлового будинку має бути нотаріально посвідчений, якщо однією із сторін є громадянин. При ухваленні Закону України «Про товарну біржу» від 10 грудня 1991 р. законодавець не здійснив тлумачення всіх правових норм, що регулюють подібні суспільні відносини, і тому ст. 15 цього Закону він передбачив, що зареєстровані на біржі угоди не підлягають нотаріальному посвідченню, чим вніс суттєві неясності і суперечності в чинне законодавство щодо регулювання відносин купівлі-продажу нерухомого майна. Внаслідок цього величезну кількість угод купівлі-продажу нерухомого майна впродовж тривалого часу укладали і реєстрували на біржах без нотаріального посвідчення. Проблему суперечності правових норм Цивільного кодексу України і Закону України «Про товарну біржу» загострило Міністерство юстиції України. В листі від 10 квітня 1998 р. № 17-12/44 було надане роз'яснення норм Цивільного кодексу України і Закону України «Про товарну біржу», згідно з яким угоди, укладені громадянами на товарних біржах, не підлягали реєстрації і без посвідчення нотаріуса були недійсними. Це могло призвести до визнання недійсними величезної кількості угод, укладених з 1991 по 1998 рр., і значного посилення соціальної напруги в суспільстві. Вказані недоліки повинні бути усунені Верховною Радою України, яка має у законодавчому порядку визнати дійсними всі угоди купівлі-продажу нерухомого майна, укладені і зареєстровані на біржах. Водночас у подальшому угоди купівлі-продажу нерухомого майна, де однією із сторін є фізична особа, мають бути нотаріально посвідчені. Як би законодавець належно розтлумачив усі можливі системні зв'язки норм права, що містяться в Законі України «Про товарну біржу», зазначених суперечностей можна було уникнути. Як бачимо, практичні результати тлумачення в

правотворчій діяльності полягають у виданні норм права, що найповніше відповідають економічним, політичним, культурним потребам життя, ефективно врегульовують суспільні відносини й органічно вписуються в чинну правову систему.

Більш прямий і впливовий зв'язок тлумачення і суспільних відносин відчувається в реалізації норм права. Щоб реалізувати правову норму треба передусім з'ясувати її дійсний зміст. Важливе значення має точність та однаковість розуміння дійсного змісту норм права всіма суб'єктами суспільних відносин. Тлумачення має місце у всіх формах правореалізації – використання, виконання, дотримання і застосування. Наприклад, утворилася практика відмови судів загальної юрисдикції в прийнятті позовних заяв громадян до Кабінету Міністрів України про виконання зобов'язань за облигаціями Державної цільової безпроцентної позики 1990 р. Це суттєво порушувало права громадян, визначені ст. 55 Конституції України, щодо використання норми права про судовий захист їхніх прав і свобод. Ця справа стала предметом розгляду Конституційного Суду України з приводу надання офіційного тлумачення ст. 55, 64 і 124 Конституції України. В своєму рішенні від 25 грудня 1998 р. Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення ч. 1 ст. 55 Конституції України, згідно з яким кожному гарантовано захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені. Щодо тлумачення ст. 64 Конституції України Конституційний Суд України роз'яснив, що відмова суду у прийнятті позовних, інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке не може бути обмежене. Ч. 2 ст. 124 Конституції України необхідно розуміти так, що юрисдикція судів, тобто їх повноваження розв'язувати спори про право та інші правові питання, поширюється на всі правовідносини в державі. У зв'язку з цим Конституційний Суд України вирішив, що ухвали судів про відмову у прийнятті позовних заяв громадян – суб'єктів права – на конституційне звернення підлягають перегляду в порядку, встановленому Цивільним процесуальним кодексом України.

З приводу такої форми реалізації, як виконання норм права, показовим є рішення Конституційного Суду України від 26 листопада 1998 р. у справі за конституційним зверненням ВАТ «Лубнифарм» щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 6 Закону України «Про

зовнішньоекономічну діяльність» і ст. 154 Цивільного кодексу України. Ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» вимагала від юридичних осіб – суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності – виконання норми права про підписання зовнішньоекономічних угод двома особами: особою, яка має таке право за посадою, відповідно до установчих документів, і особою, уповноваженою довіреністю, виданою за підписом керівника цього суб'єкта одноособове, якщо установчі документи не передбачають іншого. Проте згідно з існуючою практикою укладання зовнішньоекономічних угод більшість суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності не виконували вимог цієї статті, і зовнішньоекономічні договори підписувала одна особа. Конституційний Суд України дав офіційне тлумачення ч. 2 ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», згідно з якою порядок, за яким від імені суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності угоду підписують дві особи, є обов'язковим для будь-якої зовнішньоекономічної угоди, крім випадків, коли суб'єктом є фізична особа. Цього порядку треба дотримуватися незалежно від складання одного чи кількох документів, можливість чого передбачена ч. 2 ст. 154 Цивільного кодексу України. Слід зазначити, що після надання Конституційним Судом України офіційного тлумачення ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» практика укладання зовнішньоекономічних угод суттєво змінилася. Практично всі такі угоди стали підписуватися двома особами. Крім того, вказане рішення Конституційного Суду України, а також прагнення спростити порядок укладання зовнішньоекономічних угод стимулювали Верховну Раду України щодо прийняття 21 жовтня 1999 р. змін до зазначеного закону, якими встановлювався звичайний порядок підписання суб'єктами господарювання зовнішньоекономічних угод.

Найвпливовіші взаємозв'язки тлумачення і відносин суспільного буття можна відзначити в правозастосуванні. Тут практичні результати тлумачення виявляються в наступному.

Правильне і однакове розуміння суб'єктами дійсного змісту норм права при їх застосуванні до конкретних казусів. Наприклад, в Україні поширена практика ухвалення нормативних актів і спрямування їх до виконання без державної реєстрації, передбаченої Указом Президента України «Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. Прийняття нормативних актів органами виконавчої влади регулярно здійснюється

з перевищенням меж своїх повноважень, їх видають під виглядом роз'яснень, листів, телеграм, щоб обійти державну реєстрацію. Водночас господарські суди неоднаково розуміють вимоги ст. 1, 2 зазначеного Указу Президента України. Деякі судді господарських судів, ухвалюючи рішення зі справи, посилаються на нормативні акти органів виконавчої влади без обговорення питання щодо додержання вимог законодавства про їх державну реєстрацію. В зв'язку з цим Вищий господарський суд України відповідно до ст. 12 Закону України «Про господарські суди» в інформаційному листі від 28 серпня 1995 р. №05-2/433 роз'яснив, що незареєстрований нормативний акт (який підлягає державній реєстрації) є нечинним і на підставі ст. 83 Господарського процесуального кодексу України господарські суди повинні відмовляти у задоволенні вимог сторін, коли їх вимоги ґрунтуються на акті, що не відповідає законодавству.

Правильний вибір правової норми, що врегулює певний казус. Наприклад, коли суб'єкт звертається до господарського суду з позовом після закінчення термінів позовної давності, господарський суд відповідно до ст. 53 Господарського процесуального кодексу України може визнати причину проминання процесуального терміну поважною і відновити його. Водночас згідно з ст. 83 цього Кодексу господарський суд мав право обертати повністю або частково в дохід державного бюджету стягувану неустойку, якщо позивач припустився порушень законодавства, що не зменшують відповідальності відповідача. В практиці розв'язання господарських спорів мали місце численні випадки, коли господарський суд поновлював пропущений термін позовної давності, але, посилаючись на вказану статтю, обертав суму неустойки в дохід державного бюджету, мотивуючи тим, що позивач припустився порушення законодавства щодо терміну позовної давності. В цьому разі господарські суди неправильно обирали правову норму для врегулювання казусу. Як відзначив Вищий господарський суд України у роз'ясненні «Про деякі питання застосування позовної давності при вирішенні господарських спорів» від 16 квітня 1993 р., згідно зі ст. 80 Цивільного кодексу України, якщо господарський суд визнає поважною причину проминання терміну позовної давності, порушене право підлягає захисту. Отже, в разі поновлення терміну позовної давності відповідна сума заборгованості і неустойка підлягає стягненню на користь позивача, а не оберненню в дохід бюджету тільки

з тієї підстави, що позивач звернувся з позовом після закінчення терміну позовної давності.

Роз'яснення суб'єктам, до яких застосовують норму права, іншим особам та органам її дійсного змісту щодо застосування до конкретного факту. Наприклад, господарським судом Київської області у справі № 122-4 було накладено стягнення на Броварську рембуддільницю в сумі 3 000 гривень на підставі ст. 119 Господарського процесуального кодексу України за невиконання вимог, викладених в ухвалі про порушення справи. Вищим господарським судом України ухвалу і постанову про стягнення було скасовано. При цьому наглядова колегія роз'яснила, що відповідальність за невиконання Броварською рембуддільницею вимог ухвали про порушення провадження у справі щодо надіслання витребуваних документів чи відгуку на позовну заяву передбачена спеціальною нормою права, що міститься в п. 5 ст. 83 Господарського процесуального кодексу України, а не ст. 119 цього Кодексу. П. 5 ст. 83 Господарського процесуального кодексу України передбачає відповідальність у розмірі до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 1700 гривень. Очевидно, що ухвалою господарського суду Київської області на відповідача було покладено значно більшу відповідальність.

Практичні результати тлумачення в процесі систематизації норм права мають опосередкований характер. Вони полягають у проведенні якісної систематизації та отриманні систематизованого акту, який найповніше і найефективніше врегулював би певні групи суспільних відносин. Цього досягають за допомогою з'ясування суб'єктами, які систематизують норми права, їх дійсного змісту, системних зв'язків, викриття і дослідження невизначеності, прогалин, колізій, суперечностей у регулюванні цими нормами суспільних відносин.

У правовому вихованні і пропаганді практичні результати тлумачення виявляються насамперед у формуванні високого якісного рівня правової свідомості та культури в окремих осіб та суспільства загалом шляхом роз'яснення головних ідей, принципів права, прав і обов'язків, необхідності ретельно реалізовувати правові норми тощо.

У правовому регулюванні завданням тлумачення є виключно правильне, глибоке розуміння дійсного змісту норм права і його розгорнуте, обґрунтоване пояснення іншим особам. Практичні результати тлумачення в правовому регулюванні полягають у забезпеченні, в частині адекватного розуміння змісту норми права,

такого її ефективного впливу на суспільні відносини, який найповніше відповідає волі законодавця та цілям, переслідуваним ним при виданні цієї норми.

Отже, практичним результатом тлумачення норм права в загальному розумінні цього слова є забезпечення охорони і всебічного зміцнення законності в Україні.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. *Охарактеризуйте спеціальні нормативні акти, що регулюють суспільні відносини у сфері з'ясування правових норм у деяких зарубіжних країн..*

2. *Дайте характеристику досвіду зарубіжних країн у роз'ясненні дійсного змісту норм права.*

3. *Як впливають результати тлумачення на суспільні відносини у правовій діяльності?*

Література для поглибленого вивчення окремих питань теми

1. Завадская Л.Н. Теоретические вопросы применения права // Теория права: новые идеи. - 1991. – Вып. 1. - С.86-102.

2. Клименко К. Справедливість як основа правозастосовчої діяльності// Право України. – 2007. - № 8. – С. 30.

3. Косович В. Техніко-юридичні недоліки нормативно-правових актів України: основні різновиди / В. Косович // Право України. – 2014. – № 8. – С. 169-177.

4. Кудрявцев В.Н. Юридический конфликт // Государство и право. - 1995. - №9.

5. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. -М.,1974.

6. Лукьянова Е. Г. Тенденции развития процессуального законодательства в свете общей теории права // Государство и право. - 2003. - № 2. - С. 104-109.

7. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Г. Матвеева; Нац. ун-т внутр. справ. - Х., 2005. - 20 с.

8. Оніщенко Н. Юридичний процес як форма правової діяльності // Право України. - 2002. - № 7. - С. 7.

9. Пунько О. Характеристика та класифікація правозастосовчих помилок // Право України. - 2003. - № 8. - С. 110.

10. Радиш Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України / Д. Ю. Радиш // Правова держава: Щорічник наук. пр. - 2003. - Вип. 14. - С. 406-410.

11. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) : Моногр. / М. Б. Рісний; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПН України. - Л. : Край, 2007. - 191 с. - (Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина. Сер. Дослідж. та реф.; Вип. 16).

12. Тихомиров Ю.А. Юридическая коллизия, власть и правопорядок // Государство и право. - 1994. - №1.

13. Шуліма А. О. Темпоральна дія нормативно-правового акта та юридична практика / А. О. Шуліма // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки. - 2010. - Т. 103. - С. 56-59.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО УСЬОГО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Основна

1. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / П.В. Волвенко, Л.М. Князькова, О.С. Туренко та ін. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2007. – 75 с.
2. Васильєв А. С., Борщевський І. В., Іванов В. В., Канзафарова І. С., Притченко Р. С., Труба В. І. Теорія права і держави: підручник. — Х.: Одіссей, 2007. - 447с.
3. Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С., Копиленко О. Л., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / О.В. Зайчук (відп.ред.). — К.: Юрінком Інтер, 2006. - 685с.
4. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права - К.: Кондор, 2006. — 477 с.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник.— К.: Атіка.— 2001.— 176 с.
6. Саміло Г. О. Актуальні проблеми теорії права : навчальний посібник / Г. О. Саміло. - Запоріжжя: Просвіта, 2014.- 216 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. - Харків: Консум, 2001. - 656 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Додаткова

1. Абдулаєв, М.И. Проблемы теории государства и права/ М.И. Абдулаєв, С.А. Комаров; – СПб: Питер, 2003. – 576 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / П.В. Волвенко, Л.М. Князькова, О.С. Туренко та ін. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2007. – 75 с.
3. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 385 с. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С.

Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 752 с.

4. Бабкова В. Міжнародні стандарти як джерела судового права України / В. Бабкова // Право України. – 2015. – № 7. – С. 136-143.

5. Бобровник С. Структурна характеристика правового конфлікту / С. Бобровник // Право України. – 2015. – № 1. – С. 93-98.

6. Богуцький П. Про використання системного підходу в осягненні цілісності системи права / П. Богуцький // Право України. – 2015. – № 6. – С. 157-164.

7. Бриль К.І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Бриль Костянтин Іванович. – К., 2008. – 214 с.

8. Бурлай Є. До питання про функції права / Є. Бурлай // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 31–42.

9. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права : навчальний посібник для підготовки до державного іспиту / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул А.В. Папірна; – 3-е вид., доп. і перераб. – Д.: Юрид. акад. м-ва внутр. справ, 2004. – 176 с.

10. Головатий С. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 13–14, 85–90, 369–370.

11. Давид Р. Основные правовые системы современности/ Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.

12. Євграфова Є.П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легіський підхід): монографія / Є.П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 184 с.

13. Дмитренко М.А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.

14. Завальний А.М. Доктринальний підхід до структури юридичного обов'язку / А.М. Завальний // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2009. – Спец. Випуск № 3. – С. 24-29.

15. Завальний А.М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А.М. Завальний. – К., 2007. – 20 с.

16. Завальний А.М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А.М. Завальний, О.Б. Горова, В.С. Малента // Наука і правоохорона № 4 (6). – 2009. – С. 162-164.

17. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Х : Право, 2009. – 584 с.

18. Кобринська С.Б. До питання про поняття та структуру правової системи // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: Чернівецький держ. ун-т, 2000. – С. 14-18.

19. Кодинець А. Теоретичні проблеми правозастосування у сфері інформаційних відносин / А. Кодинець // Право України. – 2015. – № 7. – С. 96-104.

20. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / А. М. Колодій // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 689–704.

21. Красовська В.Г. Правові стимули (поняття, ознаки, види) / В.Г. Красовська // Держава і право. – 2008. – № 39. – С. 62–68.

22. Кресін О. Сучасні проблеми порівняльного правознавства (нотатки з круглих столів у листопаді-грудні 2014 р.) / О. Кресін // Право України. – 2015. – № 4. – С. 185-190.

23. Кретова І. Тлумачення положень про права людини Страсбурзьким судом: основні принципи та доктрини / І. Кретова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4 (79). – С. 165-175.

24. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. –

М. : Югона, 2000. – 416 с.

25. Лук'янов Д. Ісламське віровчення і цінність прав людини: можливість співіснування / Д. Лук'янов // Право України. – 2015. – № 2. – С. 73-80.

26. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 443с.

27. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: [учебник] / Марченко М.Н. – М.: Проспект, 2011. – 768 с.

28. Машков А. Проблемы теории держави і права. Основи: Курс лекцій – К.: К.І.С., 2008. – 470 с.

29. Овчинников А.И. Современная теория толкования права: классический и неклассический подходы/ А.И. Овчинников С.П. Овчинникова // Юристь-Правоведь. – 2007. – № 1(20). – С. 102–110.

30. Осауленко А.О. Юридична відповідальність та державний примус: аспекти співвідношення / А.О. Осауленко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – №5. – С. 20-25.

31. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище: до постановки питання / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4 (51). – С. 3–18.

32. Познер Р. А. Проблемы юриспруденції / Р. А. Познер ; пер. з англ. – Харків : Акта, 2004. – 488 с.

33. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 3–16.

34. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – 10-е вид., доп. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

35. Рабінович П. Людські потреби - глибинний визначальний чинник праворозуміння : [питання теорії прав людини] / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4 (79). – С. 14-24.

36. Раданович Н. Можливості загальнодозвільного типу правового регулювання у забезпеченні реалізації прав людини :

(теоретичний аналіз юридичних інструментів) / Н. Раданович // *Право України*. – 2015. – № 2. – С. 52-63.

37. Рассолов М.М. Актуальные проблемы теории государства и права: [учеб. пособ.] / Рассолов М.М., Малахов В.П., Иванов А.А. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 447 с.

38. Саннікова М. Комплексні галузі права: до постановки питання : [теоретико-правові засади розвитку системи права України на сучасному етапі функціонування правової системи] / М. Саннікова // *Вісник Національної академії правових наук України*. – 2014. – № 4 (79). – С. 59-64.

39. Скакун, О.Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) [Текст] : підручник / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

40. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

41. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.

42. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

43. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юридическая литература, 1974. – 348 с.

44. Цвік М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // *Вісник Академії правових наук України*. – 2001. – № 4 (27). – С. 3–13.

45. Чернобель Г.Т. Структура норм и механизм их действия (логические аспекты) / Г.Т. Чернобель // *Правоведение*. – 1983. – № 6. – С. 40-47.

46. Шаповал В. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння / В. Шаповал // *Українське право*. – 2006. – № 1. – С. 30–33.